ESKİ UYGURLARDA YERLEŞİK YAŞAM KÜLTÜRÜ

HATİCE VELİ

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1918
KÜLTÜR SERİSİ: 1051

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-447-8

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Tashih: M. Bilal Erimez

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: İmak Ofset

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Hatice Veli: 1987 yılında Doğu Türkistan'da doğdu. 2006-2011 yıllar arası Merkezi Milletler Üniversitesinde Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. 2012- 2015 yıllar arası İstanbul Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde yüksek lisans, 2015-2021 yıllar arasında Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde doktora yaptı. Ana dili olan Uygur Türkçesinin yanında iyi derecede Çince, İngilizce, orta seviyede Farsça bilmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 13

ÖN SÖZ 25

1. GİRİŞ 29

1.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi 29
1.2. Taranan Eser Külliyatı (Korpus) 32

2. TARİHTE UYGURLAR 39

2.1. Uygur Adı ve Kökeni 39
2.2. Uygurların Tarihine Bakış 41
2.2.1. Ötüken (Orhun) Uygur Devleti 41
2.2.2. Koço (İdikut) Uygur Devleti 44
2.2.3 Shazhou (Kansu) Uygur Devleti 47
2.2.4. Moğolların Hükümranlığı Altında Uygurlar 48
2.2.5. İpek Yolu'nda Uygurlar 51
2.3. Uygurlarda İktisadi Hayat 53
2.3.1. Ticaret 53
2.3.2. Tarım ve Hayvancılık 55
2.3.3. Zanaat 60
2.4. Uygurlarda Dinî Yapı 63
2.4.1. Manihaizm 63
2.4.2. Budizm 65
2.4.3. Nesturi Dini 68
2.5. Uygurlarda Dil ve Edebiyat 70

3. KOÇO UYGURLARINDA YERLEŞİK YAŞAM VE ŞEHİR KÜLTÜRÜ 75

3.1. Türklerde Yerleşik Yaşam Kültürünün Gelişimi 75
3.2. Koço Uygurlarında Şehir ve Yerleşim Kültürü 78
3.3. Eski Uygurlarda Şehir ve Yerleşim Yerleri ile İlgili Söz Varlığı 85
3.3.1. balık "şehir" 85
3.3.2. kent "şehir" 88
3.3.3. kėdin "arka, geri, batı; pazar". 89
3.3.4. suzāk "köy, küçük şehir" 91
3.3.5. uluş "devlet, ülke; şehir, bölge; dünya; halk, nüfus" 92
3.4. Şehirlerin Yöneticileri 96
3.4.1. balık ayguçı "şehir müşaviri, vali". 96
3.4.2. balık begi "şehir beyi, şehir yöneticisi, vali". 98
3.4.3. daruga~taruga "daruğa, vali, denetçi" 99
3.5. Uygur Şehirlerindeki Mimari Unsurlara Dair 101
3.5.1. içgerü "içeri; saray" 102
3.5.2. kalık "gökyüzüne açılan bir yapı". 103
3.5.3. karşı "hükümdar sarayı". 104
3.5.4. kapıg~kapu "kapı" 105
3.5.5. kay "sokak, cadde". 106

3.5.6. köprüg “köprü”. 107
3.5.7. lan “çit, duvar”....108
3.5.8. manistan 109
3.5.9. ordu “saray, otağ, hükümdar sarayı”....110
3.5.10. seŋrem “manastır, tapınak”....112
3.5.11. tam “duvar”. 113
3.5.12. teŋrilik “manastır, tapınak”....114
3.5.13. vrhar~vırhar 115

4. KOÇO UYGURLARINDA KONUT KÜLTÜRÜ 117

4.1. Koço Uygurlarında Konut/Ev Kültürü....117
4.2. Eski Türkçede Konut/Ev Kültürüyle İlgili Söz Varlığı 125
4.2.1. alāçu “çadır, kulübe”. 125
4.2.2. ergü “konut, mesken”. 126
4.2.3. ev/ev bark “ev, mesken”. 126
4.2.4. keregü “çadır”. 128
4.2.5. turug “oturulacak veya durulacak yer”. 129
4.2.6. yurt “mesken, konut; vatan, ülke”. 130
4.3. Uygur Evlerinin Mimari Özellikleri ve Mimari Unsurlar....131
4.4. Ev ve Yaşam Alanlarındaki Bölümler 134
4.4.1. açıg “ambar, depo”. 134
4.4.2. aşlık “mutfak”. 134
4.4.3. atlık “at ahırı; ahır”. 135
4.4.4. batıglık “tuvalet, hela, ayakyolu”. 136
4.4.5. bulaŋ “veranda; koridor”. 136
4.4.6. kıznak~kaznak “ambar, depo”....137
4.4.7. kerem “ambar, çukur”. 138
4.4.8. komsoluk~kömsölük “depo, ambar”. 138
4.4.9. küdenlik “misafir odası”. 139
4.4.10. sugıngu~sukıngu “banyo”....140
4.4.11. taŋ “hol”. 141
4.4.12. tsaŋ~saŋ “ambar, depo”....142
4.4.13. yaylık “yazlık”. 143
4.5. Ev Eşyaları....145
4.5.1. Mobilyalar....145
4.5.1.1. bendeŋ “sandalye”. 145
4.5.1.2. keviz “halı, kilim”. 145
4.5.1.3. kidiz~kiyiz “keçe”....146
4.5.1.4. örtüg~örtgüg “örtü, masa örtüsü; perde”....147
4.5.1.5. şırak~çirāg “yağ lambası, kandil”. 148
4.5.1.6. şire “masa”. 148
4.5.1.7. tiŋçan “lamba, kandil”. 149
4.5.1.8. yula “mum, lamba, ışık”. 149
4.5.2. Yatak Takımları....151
4.5.2.1. eşük “örtü, battaniye; yorgan”. 151
4.5.2.2. kirlik “nevresim, örtü, toz engelleyici”. 152
4.5.2.3. sunçuk “döşek”. 153
4.5.2.4. töşek “döşek, yatak”....153
4.5.2.5. yastuk “yastık”. 155

5. KOÇO UYGURLARINDA MUTFAK VE BESLENME KÜLTÜRÜ 159
5.1. Türklerde (Uygurlar) Mutfak ve Beslenme Kültürünün Gelişimi 159
5.2. Uygurlarda Mutfak ve Beslenme Kültürü 161
5.3. Eski Uygurcada Yiyecek ve İçeceklere Ad Olan Genel Terimler 167
5.3.1. aş “yiyecek”. 167
5.3.2. azık~azuk “yolculuk için hazırlanmış yiyecek”. 169
5.3.3. içgü “içecek, içki” 170
5.3.4. liv “bir çeşit yemek” 170
5.3.5. mün “çorba, et suyu”. 171
5.3.6. ötmek “ekmek”. 172
5.3.7. yėmiş~yemiş~yimiş “yemiş, meyve”. 173
5.4. Mutfak 174
5.4.1. Yiyeceklerin Hazırlanmasında Kullanılan Mutfak Aletleri 174
5.4.1.1. bıçak~biçek “bıçak” 174
5.4.1.2. çomurmış “kepçe”. 177
5.4.1.3. egdü “kavisli bıçak, eğri bıçak”. 178
5.4.1.4. kalbır “kalbur, elek”. 178
5.4.1.5. sokgu “havan”. 179
5.4.1.6. sürtünç “biley taşı”. 180
5.4.1.7. süzgü “süzgeç”. 180
5.4.2. Pişirme Aletleri 181
5.4.2.1. işiç~ėşiç~eşiç “tencere, kazan” 181
5.4.2.2. ocak~ocok “ocak”. 182
5.4.2.3. saç “sac, tava” 183
5.4.3. Kaplar 183
5.4.3.1. çanak “çömlek, kap” 183
5.4.3.2. kaça~kāçā “kap, kaça”. 184
5.4.3.3. kap “kap; deri tulumu, tulum” 185
5.4.3.4. küzeç “testi veya başka kaplar”. 187
5.4.4. Sunum Araçları 188
5.4.4.1. ayak “içki içilen kap” 188
5.4.4.2. çaçan~çan “çay fincanı” 190
5.4.4.3. çöke~çöki “çubuk, yemek çubuğu”. 192
5.4.4.4. kadıŋ “tahta kâse, tahta tabak”. 193
5.4.4.5. kapan “tabak” 194
5.4.4.6. kaşuk “kaşık”. 195
5.4.4.7. körge “ahşap tabak”. 197
5.4.4.8. paḍır~patır “kâse”. 198
5.4.4.9. sin “bir çeşit mutfak eşyası?” 199
5.4.4.10. sunçuk. 200
5.4.4.11. tepsi “tepsi”. 200
5.4.5. Saklama Gereçleri 201
5.4.5.1. burnaç “kap”. 201
5.4.5.2. idiş “kap kacak, çömlek”. 202
5.4.5.3. kendük “topraktan yapılan büyükçe bir kap” 203
5.4.5.4. kovga “su kovası”. 204
5.4.5.5. könek “kova” 205
5.4.5.6. kupiŋ “kupa”. 206

5.4.5.7. küp “büyük şarap kupası”. 207
5.4.5.8. sanaç~snaç “deri kap”. 209
5.4.5.9. şükün “çaydanlık, kâse?”. 210
5.4.5.10. suvluk “su kabı”. 211
5.4.5.11. tagār “büyük kap, çuval”. 211
5.4.5.12. tolkuk~tolkak “deri kabı, torba”. 212
5.5. Başlıca Besin Maddeleri ve Yemekler 214
5.5.1. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri 214
5.5.1.1. et “et”. 214
5.5.2. Yağlar 215
5.5.2.1. sag yag “tereyağı”. 215
5.5.2.2. yag “yağ”. 215
5.5.2.3. yakrı “yağ”. 216
5.5.3. Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri 216
5.5.3.1. kurut “bir çeşit kurutulmuş peynir”. 216
5.5.3.2. süt “süt”. 217
5.5.3.3. yogurt “yoğurt”. 217
5.5.4. Zirai Besin Maddeleri 218
5.5.4.1. min “un”. 218
5.5.4.2. talkan “un”. 219
5.5.4.3. un “un”. 219
5.5.5. Sebzeler 220
5.5.5.1. bitmül “uzun biber”. 220
5.5.5.2. burçak “bezelye”. 220
5.5.5.3. kabak “kabak”. 221
5.5.5.4. murç~mırç “biber”. 221
5.5.5.5. satun “sarımsak”. 222
5.5.5.6. sōgun “soğan”. 222
5.5.5.7. turma “turp”. 223
5.5.6. Meyveler 223
5.5.6.1. erük “kayısı, erik”. 223
5.5.6.2. çubukan “hünnap”. 224
5.5.6.3. çüşüm “dut”. 225
5.5.6.4. kāgūn “kavun”. 225
5.5.6.5. üzüm “üzüm”. 226
5.5.7. İçecekler 227
5.5.7.1. begni “bira, içki”. 227
5.5.7.2. bor “üzüm şarabı”. 228
5.5.7.3. sorma “şarap, bira”. 230
5.5.7.4. suvsuş “içecek, bira”. 231
5.5.7.5. süçüg “tatlı şarap”. 231
5.5.8. Tatlandırıcılar ve Baharatlar 232
5.5.8.1. artun “kimyon”. 232
5.5.8.2. kadız “tarçın”. 233
5.5.8.3. kürküm “safran”. 233
5.5.8.4. sirke “sirke”. 233
5.5.8.5. şeker “şeker”. 234
5.5.8.6. tuz “tuz”. 234
5.5.9. Diğer Besin Maddeleri 235

5.5.9.1. mir “bal”. 235
5.5.9.2. yumurka~yumurḏka “yumurta”. 235

6. KOÇO UYGURLARINDA GİYİM KUŞAM VE SÜSLENME KÜLTÜRÜ....237

6.1. Türklerde Giyim Kuşam Kültürünün Gelişimi 237
6.2. Uygurlarda Giyim Kuşam Kültürü....239
6.2.1. Koço Uygurlarında Süslenme Kültürü 248
6.2.2. Saç Şekilleri....250
6.3. Uygurlarda Pamuklu, İpekli Kumaş Dokumacılığı, Deri ve Yün İşlemeciliği 254
6.4. Dokumacılık ile İlgili Söz Varlığı....260
6.4.1. arış “dokuma ürünlerinin dikey atılan ipliği”. 260
6.4.2. arkāg “dokuma ürünlerinin atkısı, atkı ipliği; yatay şekilde atılan iplikler”. 260
6.4.3. çıgrī “değirmenin çarkını döndüren aygıt; bobin; gök kubbe”....261
6.4.4. lewki~livki “dikey dokuma tezgâhı, kumaş dokuma aygıtı”. 262
6.4.5. bodug “boya”. 262
6.5. “Giysi” İçin Kullanılan Genel Terimler 265
6.5.1. kedgü “giysi, giyim”. 265
6.5.2. kedim “giysi”....265
6.5.3. ton “giysi, kıyafet”. 266
6.5.4. tonangu “giysi, giyim”. 268
6.6. Kumaşlar, Deriler ve Kürkler....271
6.6.1. Pamuklu Kumaşlar....271
6.6.1.1. böz “bez; pamuklu kumaş”. 271
6.6.1.2. keten “keten bezi”. 275
6.6.2. Yünlü Kumaşlar....276
6.6.2.1. kars “yünlü kumaş”....276
6.6.3. İpekli Kumaşlar....278
6.6.3.1. altunluk “altın işlemeli ipekli kumaş”. 278
6.6.3.2. barcın “ipekli kumaş”....279
6.6.3.3. bintadu~mıntatū “ipek”. 280
6.6.3.4. çikīn “brokar, ipek”. 280
6.6.3.5. işgirti “bir çeşit nakışlı, Çin ipekli brokarı”. 281
6.6.3.6. keŋzi “ipek; ipekli kumaş”....282
6.6.3.7. kuliŋ “ipekli kumaş”. 283
6.6.3.8. samsı “dokuma eşya; ipekli kumaş”....283
6.6.3.9. siliŋ “erguvan renkli kaliteli bir ipek çeşidi”. 284
6.6.3.10. tavar “ipekli kumaş”....285
6.6.3.11. torku “ipekli kumaş”....289
6.6.3.12. züŋküm “yüksek kaliteli bir çeşit ipekli kumaş”. 294
6.6.4. Deriler....295
6.6.4.1. kogış “tabaklanmış deri”. 295
6.6.5.2. kön “gön”. 295
6.6.4.3. sagrı “ham deri; atın kalça kısmındaki deri”. 296
6.6.4.4. teri “deri, cilt, ham deri”. 296
6.6.5. Kürkler 297
6.6.5.1. kiş “samur kürkü”. 297
6.6.5.3. kürk “kürk”. 298
6.7. Giyim Kuşam ve Süs Eşyalarıyla İlgili Söz Varlığı 299
6.7.1. Giysi Adları 299

6.7.1.1. börk “başlık, takke”....299
6.7.1.2. çekrek “pamuklu gömlek”....300
6.7.1.3. çaruk~çruk “çarık, keçe çizme”....301
6.7.1.4. etük “çizme, ayakkabı, profesyonelce yapılmış çizme”....302
6.7.1.5. kay “ayakkabı”....303
6.7.1.6. köküzmek “önlük, zırh”....304
6.7.1.7. köküzlük “göğüs koruyucu”....304
6.7.1.8. kükü “Moğol kadınlarının bir başlığı”....305
6.7.1.9. orpak~oprak “yıpranmış, eski; giysi”....306
6.7.1.10. örmek “bir çeşit giysi”....307
6.7.1.11. uyuk “keçe çorap”....308
6.7.1.12. üm “pantolon, iç don”....308
6.7.1.13. yalma “hırka, yelek”....309
6.7.1.14. yarık “zırh, yelek”....309
6.7.2. Giyim kuşam Yardımcıları....310
6.7.2.1. bog “bohça, heybe”....310
6.7.2.2. çug “bohça”....310
6.7.2.3. laty~latay “kuşak; ince ipekten yapılmış bele kadar inen şal”....312
6.7.2.4. kur “kemer, kuşak”....313
6.7.2.5. ületü~iletü “ipek mendil”....313
6.7.2.6. yakalıg “yakalık; giysinin yakası için ayrılmış kumaş”....314
6.7.2.7. yeŋ agızlık “elbisenin kol ucu kısmına dikilen, elbisenin ana kumaşından farklı bir kumaş”....315
6.7.3. Kıymetli Taşlar....316
6.7.3.1. kaş “yeşim taşı”....316
6.7.3.2. kubık “kehribar”....317
6.7.3.3. la’l “yakut taşı”....317
6.7.3.4. sata “mercan”....318
6.7.3.5. şaş “firuze taşı”....318
6.7. 3. 6. şişir “akik taşı”....319
6.7.3.7. yėnçü~yinçü “inci”....320
6.7.4. Takılar....321
6.7.4.1. bilek batu~ bilek sata “mercan bilezik”....321
6.7.4.2. didim “taç, kaşbastı”....322
6.7.4.3. küntegü “gerdanlık”....322
6.7.4.4. monçuk “boncuk; küpe; kolye”....323
6.7.5. Süslenme ile İlgili Diğer Eşyalar....324
6.7.5.1. ėŋlik~eŋlik “allık”....324
6.7.5.2. kına “kına”....325
6.7.5.3. közüŋü “ayna”....325
6.7.5.4. opu “pudra”....327
6.7.5.5. tarak~targak “tarak”....327

KAYNAKLAR....329

DİZİN....353

vb.	:	ve benzeri, ve bunun gibi
vd.	:	ve diğeri, ve diğerleri
vs.	:	vesaire
Yak.	:	Yakutça
yay.	:	yayımlayan(lar)
YUyg.	:	Yeni Uygur Türkçesi

İşaretler

///	:	Metinde tahrip olmuş kısımları gösterir.
(…)	:	Metinde tahminî sayıda noksan harfleri gösterir.
[ ]	:	Metinde tahrip veya noksan olup tamamlanan kısımlar.
< >	:	Metinde kontekste uygun tamamlanan kısımlar.
*	:	Tespit edilememiş; tahmine dayalı şekil.
>	:	Bu şekle gider.
<	:	Bu şekilden gelir, bir dilden başka bir dile geçiş.
~	:	Değişen şekil.
: /-	:	Ünlü uzunluk işareti.
?	:	Soru işareti (kökeni şüpheli).

Eser Kısaltmaları

AL	:	Kaçalin, Mustafa Sinan. *Niyâzi Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar* (*Abuşka Lügâti*), Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.
Aliyeva	:	Aliyeva, Minara. *Lobnur Ağzı,* Türk Dil Kurumu, Ankara, 2013.
AltTS	:	Naskali, Emine Gürsoy, Muvaffak Duranlı. *Altayca-Türkçe Sözlük*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999.
AY	:	Kaya, Ceval. *Uygurca Altın Yaruk (Suvarnaprabhasottama-sutra), Giriş-Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
AYIII	:	Ölmez, Mehmet. *Altun Yaruk III. Bölüm (=5.Kitap) Suvarnaprbhāsasūtra,* Odak Ofset, Ankara, 1991.
*AY*VI	:	Ayazlı, Özlem. *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. (Karşılaştırmalı Metin Yayını), Türk Dil Kurumu, İstanbul, 2012.
AYVII	:	Çetin, Engin, *Altun Yaruk Yedinci Kitap*, Karahan Kitabevi, Adana, 2012.
*AY*VIII	:	Çetin, Engin. *Altun Yaruk Sekizinci Kitap*, Karahan Kitabevi, Adana, 2017.
*AY*IX	:	Uçar, Erdem. *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tezginç*, Dinozor Kitabevi Yayınları, İzmir, 2013.
Aydın2011	:	Aydın, Erhan. *Uygur Kağanlığı Yazıtları,* Kökmen Yayınları, Konya, 2011.

ÖN SÖZ

Bu kitap, yerleşik yaşamda yüksek bir medeniyet yaratmış olan Koço/İdikut Uygurlarının yerleşik yaşam kültürünü; konut, beslenme ve mutfak ile giyim kuşam, süslenme kültürü çevresinde dönemin yazılı kaynakları olan Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere, Budist ve Manihaist Uygur çevrede üretilen eserlerden derlenen ilgili söz varlığı üzerinden tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada filolojik olarak incelediğimiz söz konusu dil malzemesinden çıkan sonuçlar, ilgili dönemdeki tarihî ve arkeolojik kaynaklarla da desteklenerek Koço Uygurlarının maddi yaşam kültürlerinin zenginlikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca tarihî-karşılaştırmalı yöntemle yapılan çalışmada, Koço/İdikut Uygurlarına ait bu tarihî söz varlığının bugünkü çağdaş Uygurca ve ağızları ile Özbekçedeki izleri de tespit edilerek eski ve modern Uygur sahası arasındaki ilişkiler de incelenmiştir.

Yerleşik Türk kültürünün en önemli temsilcilerinden olan Koço/İdikut Uygurlarından günümüze kalan, literatürde Uygur harfli sivil (din dışı) belgeler olarak adlandırılan külliyat, dönemin tarihî, sosyal ve kültürel yaşamı için eşsiz bir değere sahip kaynaklardır. Manihaist ve Budist Uygurlardan kalan dinî eserlerin yanında din dışı literatür olarak bugüne ulaşan resmî ve özel yazılmış mektup metinleri, sözleşme belgeleri, sağlık, fal kitapları, astronomi vb. konulardaki zengin eser birikimi İslam öncesi Türk dilinin önemli kaynaklarından birini oluşturur.

Din dışı Uygur belgeleri içinde özellikle şahıslara ait mektuplarla şahıslar arasında yapılan çeşitli konulardaki sözleşme belgelerinin ayrı bir yeri ve değeri vardır. Literatürde Uygur sivil belgeleri/hukuk belgeleri olarak bilinen bu külliyat, Koço/İdikut Uygurlarından kalan ve o dönemin yaşam tarzını en iyi şekilde yansıtan yazılı belgeler olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Uygur sivil belgelerinin büyük bir kısmının IX.-XIV. yüzyıllar arasına ait olduğu düşünülmektedir. Uygur sivil belgelerinin büyük bir kısmı XIII.-XIV. yüzyıllar arasındaki Uygurların Moğol tabiyetinde olduğu Yuan döneminde yazılmıştır. Bu belgelerin büyük bir çoğunluğu Koço/Turfan bölgesinde bulunmuştur.

Uygurlara ait yukarıda zikredilen yazılı kaynaklardan tespit ettiğimiz şehir yaşamları, evleri, mutfak ve yemek kültürleri ile giyim kuşam tarzlarına dair zengin söz varlığı; Uygurların kültürel zenginliğini yansıttığı gibi, söz konusu dönemde Orta Asya'da Türklerin yerleşik yaşam kültürünün ne kadar yüksek bir seviyede olduğunu da ispat eder. Aynı söz varlığı mal-

zemesi özellikle İslam öncesi yerleşik Türk kültürünün temsilciliğini yapan, Orta Dönem'de Doğu'dan Batı'ya kültürün taşıyıcılığını da üstlenen Koço/İdikut Uygurlarının Türk medeniyetine verdiği katkıları da ortaya koyar.

Koço/İdikut Uygurlarına dair bugüne kadar tarih, dil, edebiyat ve sanat alanlarında yerli ve yabancı birçok çalışma kaleme alınmıştır. Bununla birlikte sınırlı sayıda yazılı kaynakla tanıyabildiğimiz Uygur dönemine ait sosyal ve kültürel söz varlığını tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik olarak inceleyen, Uygurların o dönemdeki yaşamına ışık tutacak tarihî ve arkeolojik malzemelerle birlikte dil malzememelerini yorumlayan disiplinlerarası ve bütünlüklü çalışmaların son derece az olduğunu belirtmek gerekir. Bugüne kadar Uygur sivil belgelerinin metin neşirleri büyük ölçüde tamamlanmıştır. Aynı şey Budist ve Manihaist çevrede verilen dinî eserlerin neşirleri için de geçerlidir. Bu metin neşirlerinin bize sunduğu eşsiz söz varlığının tümünün belirli kavram alanları dâhilinde filolojik incelemelerinin yapılması, ayrıca kültürel açıdan değerlendirilmesi hâlâ Türkolojide araştırmacıları bekleyen bir alan olarak dikkati çeker. Çalışmamız tüm bu hususları dikkate alarak hazırlanmış, disiplinlerarası bir yaklaşımla eski Uygur Türklerinin dilden yansıyan sosyo-kültürel hayatları değerlendirilmiştir.

Kitabın 1. Bölüm'ünü oluşturan Giriş kısmında, araştırmanın konusu, alanı, çalışmanın ele alınma yöntemi açıklanmış, ayrıca eserin inceleme sahasını oluşturan korpusa (eser külliyatı) yer verilmiştir. Bu bölümde, özellikle incelememize temel oluşturan Uygur sivil belgeleri üzerine yurt içi ve yurt dışı Türkoloji sahasında yapılan akademik çalışmalar da ayrıntılı bir şekilde zikredilmiştir.

"Tarihte Koço Uygurları" başlığını taşıyan 2. Bölüm'de Uygurların kökeni, tarih boyunca kurdukları devletler, iktisadi yaşamları, inanç, dil ve edebiyat alanındaki üretkenlikleri gibi konular kısaca mevcut kaynaklara dayalı olarak anlatılmış, Uygur döneminin siyasi, sosyal ve kültürel yaşamı ile ilgili genel bir bilgilendirme yapılmıştır.

"Koço Uygurlarında Yerleşik Yaşam ve Şehir Kültürü" başlığı taşıyan 3. Bölüm'de Uygur yazılı kaynaklarına dayalı olarak tespit ettiğimiz yerleşim kültürü ve şehir kavramı ile ilgili söz varlığı, kavram alanlarına göre gruplandırılarak tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik açıdan incelenmiş, Uygurların şehir kültürü ile ilgili konular tarihî kaynaklar ve Uygurların yaşadıkları şehirlere ait arkeolojik bulgularla da pekiştirilmiştir.

"Koço Uygurlarında Konut Kültürü" adlı 4. Bölüm'de Uygurların konut/ev kültürüne dair yazılı kaynaklardan tespit edilen söz varlığı yine tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş ve ilgili söz varlığı üzerinden Uygurların ev düzeni, ev içi yaşamı konusu tarihî ve arkeolojik bulgularla da desteklenerek ortaya çıkarılmıştır.

5. Bölüm'ü oluşturan "Koço Uygurlarında Mutfak ve Beslenme Kültürü" başlığı altında da Uygurların mutfakta kullandıkları eşyalar ve tükettikleri besin maddelerine dair söz varlığı, kavram alanlarına göre tarihî-karşılaştırmalı yöntemle incelenmiş ve diğer bölümlerde de olduğu gibi dil incelemesinin sonuçları tarihî ve arkeolojik bulgularla da desteklenerek söz konusu dönemdeki Uygurların mutfak ve beslenme kültürü ortaya koyulmuştur.

"Koço Uygurlarında Giyim Kuşam ve Süslenme Kültürü" başlığı taşıyan 6. Bölüm'de ise yerleşik hayat tarzını benimseyen Uygurlarda maddi kültürün en önemli ögelerinden giyim kuşam ile süslenme kültürü ile ilgili söz varlığı aynı yöntemle incelenmiştir.

Çalışmamızın son kısmında, çalışmada kullanılan tüm kaynakların sıralandığı Kaynaklar kısmı yer alır. Ayrıca eserde madde başı olarak incelenen terim değerindeki tüm sözcüklerin verildiği bir Dizin kısmı da bulunmaktadır.

Orta Asya Türk medeniyetinin en önemli kaynak alanını oluşturan ve sahip oldukları muazzam kültürel birikim ile Orta Asya Türk tarihi içinde özellikli bir yeri bulunan Koço Uygurlarıyla ilgili yapılan dil ve kültür tarihi araştırmalarına katkı sağlamasını ümit ettiğim bu çalışmamda beni yönlendiren, maddi ve manevi her konuda yardımını esirgemeyen kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. A. Melek Özyetgin'e, doktora eğitim süreci boyunca bana destek sağlayan Türk Kültürüne Hizmet Vakfına ve Vakıf Başkanı Sayın Şerafettin Yılmaz Bey'e şükranlarımı sunarım.

Dr. Hatice Veli
İstanbul, Ağustos-2021

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmamızın amacı; eski Türk çağında yerleşik kültürün en önemli temsilcilerinden olan Koço/İdikut Uygurlarının şehir kültürünü, konut, mutfak ve beslenme ile giyim kuşam ve süslenme kültürünü, devrin yazılı kaynakları olan Uygur sivil belgeleri başta olmak üzere üzere, Budist ve Manihaist Uygur çevrede üretilen eserlerden derlenen ilgili söz varlığı üzerinden tarihî-karşılaştırmalı yöntemle filolojik açıdan incelenmesi ve söz konusu malzeme temelinde elde edilen sonuçlara göre X.-XIV. yüzyıllardaki Koço Uygurlarının sosyo-kültürel yaşamlarına dair özelliklerin değerlendirilmesidir.

Manihaizm ve Budizm çevresinde yerleşik hayata hızlı bir geçiş yapan Uygurların sosyal ve kültürel yaşamlarına dair en somut bilgilere ulaşmada dönemin din dışı eser külliyatı içinde önemli bir yer tutan Uygur sivil belgeleri en önemli kaynakların başında gelmektedir.

Koço Uygurlarına ait sivil belge külliyatı, onların sosyal ve kültürel yaşamlarıyla ilgili son derece zengin bir dil malzemesini içerir. Söz konusu belge külliyatı İslam öncesi Türk sosyal, kültürel ve iktisadi hayatının birincil Türkçe kaynakları durumundadır. Genel Türkoloji araştırmalarında metin neşirleri yapılmış olan bu sivil belge külliyatında bulunan özellikli söz varlığı üzerine yapılmış bütünlüklü çalışmaların sayısı sınırlıdır.

Eski Türk arkeolojisi ve tarihi ile ilgili araştırmalar sayesinde bugün eski Türklerin sosyal ve gündelik yaşamlarında kullandıkları araç-gereçler, giysiler vb. gibi maddi kültür unsurları konusunda belirli bilgilere sahip olsak da bu alanın dönemin orijinal dil malzemeleriyle de desteklenmesi ve değerlendirilmesi önemli bir gerekliliktir. Bu şekilde dilden yola çıkılarak geçmişten günümüze kadar gelen izlerin tespit edilmesi kuşkusuz Uygurlar başta olmak üzere eski Türklerin kültürel birikimlerinin ve varlıklarının bugüne uzanan sürekliliğini de delilleriyle bize sunacaktır. Uygurların yaşadıkları bölgeleri ziyaret eden seyyahlar; onların yaşam tarzları, günlük yaşamında kullandıkları araç-gereçleri, giyim kuşamları ve yeme-içme alışkanlıklarıyla ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Bunun birlikte Uygurlara komşu olan etnik gruplar da Uygurların sosyal yaşam kültürleri hakkında önemli bilgiler kaydetmişlerdir. Yabancı kaynaklardan aktarılan bu bilgilerin yerel halk tarafından bizzat tutu-

lan kayıtlardaki dil malzemesiyle pekiştirilmesi, Uygurların maddi kültürleri hakkında daha güvenilir bilgiler edinmemizi sağlayacaktır.

Çalışmamızın temel inceleme malzemesini tespit ettiğimiz, muhtemel tarihlendirilmesi IX.-XIV. yüzyıllar arası olarak yapılan Uygur sivil belgeleri, şahısların birbirlerine yazdıkları özel mektuplardan (esengü bitig) arazi ve toprak satımından kiralamaya, belirli mallar, ürünler veya para için yapılan borç veya ödünç senetlerinden evlat edinmeye, rehin vermeye, çeşitli hesap makbuzlarına, talimatlara, sicil kayıtlarına ve ödenen vergi listelerine kadar uzanan zengin bir içeriğe sahiptir. Bu belgeler eski Uygur devrinin sosyal, hukuki ve ekonomik hayatına ışık tutar nitelikte ve muhtevadadır.

Uygur sivil belgelerinin bulunduğu Turfan bölgesi, eski İpek Yolu'nun en önemli güzergâhlarından biridir ve bu belgeler, İpek Yolu'nun getirdiği çok dilliliği ve çok kültürlülüğü de bize yansıtır. Belgelerde karşımıza çıkan Çince, Arapça, Sanskrit, Soğdca kökenli kişi isimleri de bu kültürel ve sosyal çeşitliliği gösteren ayrıntılardandır. Çalışmamızda da incelediğimiz Uygurların sosyal yaşamlarıyla ilgili, gündelik hayatta sık kullandıkları eşya ve alet isimlerinin bir kısmının yabancı kökenli olması X.-XIV. yüzyıllardaki İpek Yolu'nun en canlı alanlarından Koço/İdikut bölgesinin sosyal ve kültürel altyapısı ile ilgili önemli fikirler verir. Eserde yapacağımız inceleme ile aynı zamanda Koço Uygur kültürünün etkileşim alanlarını tespit etmek de amaçlanmaktadır.

Tarihî-karşılaştırmalı yöntemle ele alınacak Uygurların yerleşik kültürlerine ait sosyal ve kültürel söz varlığının art zamanlı incelemede ilgili terimlerin özellikle günümüz Uygur Türkçesinde ve ağızlarında ne şekilde yaşadığına, kullanım alanlarına da değinilecek ve kültürün sürekliliği, sözcüklerin bundaki yeri ve kullanımı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızda esas olarak Koço Uygurlarının yerleşik yaşam ve şehir kültürü başta olmak üzere konut/ev, mutfak ve beslenme, giyim kuşam ve süslenme kültürleriyle ilgili dil malzemesinin filolojik incelemesi amaçlanmaktadır.

Koço Uygurlarına ait bu özellikli terminolojinin her biri ayrı madde başı olarak ele alınmış, Köktürkçe döneminden başlayarak kullanımı değerlendirilmiş, özellikle terimin Uygur sivil belgelerinde geçtiği yer, metin bağlamı ile birlikte transkripsiyonlu ve Türkiye Türkçesine aktarılmış şekliyle birlikte verilmiş ve bu metin alıntılamalarına göre kullanım alanları yorumlanmıştır. Aynı yerde terimle ilgili varsa köken bilgisi açıklamaları mevcut kaynaklara referans verilerek yapılmış ve terimin ilişkili tarihî Türk dili alanlarındaki durumu (başta Karahanlı ve Çağatay sahası) verilerek günümüz çağdaş Uygur Türkçesine ve ağızlarına uzanan izleri art zamanlı ve eş zamanlı süreçte incelenmiştir.

Çalışmada zaman zaman Uygurca metinlerde sınırlı bir kullanım alanına sahip, çok az sayıda belgede tespit edilen bazı terimlerin Uygurların sosyal ve gündelik yaşamlarındaki kullanımına açıklık getirmek hususunda güçlüklerle karşılaşılmıştır. Bu türden örneklerde Türk dilinin diğer tarihî ve modern alanlarındaki eserlere de müracaat edilerek terimlerle ilgili sorunlar aşılmaya çalışılmıştır. Terimlerin madde başı olarak incelendiği yerde sözcükle ilgili daha önce yapılmış köken bilgisi açıklamalarına yer verilmiş, öte yandan daha önce incelenmemiş, tek veri durumunda olan terimler için ise ilişkili görülen sözcüklerle karşılaştırmalar yapılarak zaman zaman köken bilgisi denemelerine de gidilmiştir.

Çalışmamızda metinlerde farklı şekillerde kullanılan yazı çeviriminde birlik sağlanması amacıyla orijinal metinlerden yapılan alıntılarda, madde başı olarak alınan terimlerde, tarihî ve modern Türk dili alanında geçen sözcüklerin yazımında Türk transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Özellikle Uygur sivil belgeleri ile ilgili neşirlerde kullanılan yazı çeviriminde birlik sağlanması amacıyla Prof. Dr. K. Röhrborn'un *Uigurische Wörterbuch*'ta uyguladığı yazı çevirimi sistemi esas alınmış ancak bazı transkripsiyon işaretleri yerine (örneğin *ä* yerine *e*; *e* yerine kapalı *ė*; *č* yerine *ç*; *š* yerine *ş*) Türkiye ekolünde kullanılan transkripsiyon sistemi tercih edilmiştir.

Çalışmamızda Çince kişi isimleri, yer adları, eser adları günümüzdeki Çin Halk Cumhuriyeti'nde Mandarin Çincesinin transkripsiyonunda kullanılan Pinyin sistemi tercih edilmiştir ancak diğer araştırmacıların eserlerinden alıntı yapılan Çince kişi isimleri, yer adları ve eser adlarının yazımında kullandıkları transkripsiyon sistemine müdahale edilmemiştir.

Dil ile ilgili malzemelerin sınırlı kaldığı, sözcüklerin anlam ve kullanım alanlarının pekiştirilmesi gereken durumlarda özellikle Tarım bölgesinde yapılmış arkeolojik araştırmalardan elde edilen bulgular, tarihî kaynaklar, seyahatnameler ile özellikle Çin yıllıkları kullanılmış ve Uygur maddi kültürünün zenginlikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Terimlerin filolojik açıdan değerlendirilmesi yanında konular, Uygurların sosyal ve kültürel yaşamları bağlamında da değerlendirilmiştir. Çalışmamızda terimler üzerine yapılacak incelemeler şüphesiz terimlerin taşıdığı kültürel anlamı ve değeri, geçirmiş olduğu evrelerle Türk kültür hayatındaki yerini ve geçirdiği değişimleri belirlemede katkı sağlayacaktır.

1.2. Taranan Eser Külliyatı (Korpus)

Çalışmamızda kullandığımız temel kaynak alanı olan Uygur sivil belgeleri üzerine yapılmış çalışmalar ve muhtevası aşağıda verilmiştir:

Uygur Sivil Belgeleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Türkoloji araştırmaları içinde Koço (İdikut) Uygurlarından kalan sivil belgeler üzerinde yapılan önemli çalışmalar bulunmaktadır. Din dışı konuları kapsadığından dolayı literatürde sivil belgeler olarak adlandırılan bu kaynaklar, XX. yüzyılın başında Fin, Rus, Alman, Japon, Fransız ve Çinli araştırmacıların çeşitli tarihlerde Doğu Türkistan'a düzenlediği arkeolojik kazıları ve araştırma gezileri sayesinde gün yüzüne çıkarılmıştır. Keşfedilen sivil belge koleksiyonları Berlin'de, Leningrad'da, Kyoto, Londra, Paris, Helsinki, Pekin ve Ürümçi'de bulunmaktadır.[1] Bu Uygur sivil belge koleksiyonunun Almanya'da bulunan külliyatı için katalog hazırlama çalışması Simone Raschmann tarafından yapılmıştır.[2]

Bulunan belgeler X.-XIV. yüzyıllar arasında Koço (İdikut) Uygurlarının faaliyet alanı olan Tarım havzasının doğusundaki ve güneydoğusundaki bölgelerden ele geçirilmiştir. Uygur sivil belgeleri üzerinde, keşfedildikleri dönemden bugüne kadar yapılan çok sayıda bilimsel araştırma ve yayın vardır. Biz çalışmamızın bu kısmında sadece sivil belgeler üzerine yapılmış toplu metin neşirlerini ve Uygur sivil belgeleri temelinde yapılan çalışmaları ana hatlarıyla tanıtmak ve vermekle yetineceğiz.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan ilk önemli çalışma, 1928 yılında W. Radloff tarafından yapılan *Uigurische Sprachdenkmäler* (*USp*) adlı çalışmadır.

---

[1] Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1599-1601; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 51; A. Melek Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku,* Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 20.

[2] bk. Simone Raschmann, *Alttürkische Handschriften,* Teil 13: Dokumente, Teil 1. (VOHD, XIII-21), Stuttgart: Franz 2007; S. Raschmann, O.F. Sertkaya, *Alttürkische Handschriften,* Teil 20: Alttürkische Texte aus der Berliner Turfansammlung im Nachlass Reşid Rahmeti Arat. (VOHD, XIII-28), Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 2016.

128 Uygur yazılı belgenin bulunduğu eser, W. Radloff'un ölümünden sonra öğrencisi S.E. Malov tarafından yayımlanmıştır. Konu üzerinde yapılan ilk çalışma olması bakımından önem taşıyan neşrin de istifade edilmesini zorlaştıran birçok eksikleri bulunmaktadır. Örneğin Radloff'un yayında-102 vesikadan sadece 39 tanesinin transkripsiyonu verilmiş olup bunlar da Rus alfabesi için kullanılan transkripsiyon işaretleriyle yapılmıştır. Bu durum kullanıcıları oldukça zorlamaktadır. Ayrıca eserde Uygur harfleri dökme harflerle yazıldığından yanlış okumaları kontrol etme olanağı vermemektedir. Bunun yanında Radloff'un metinlerinde birçok okuma hatası da bulunmaktadır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen eser, konu ile ilgili ilk ve kapsamlı çalışma olması bakımından araştırmacıların başvuru kitaplarından biridir.

Uygur sivil belgelerinin ilk tasnif çalışmasına Reşit Rahmeti Arat'ın "Eski Türk Hukuk Vesikaları" (*Türk Kültürü Araştırmaları,* I-*1*, Ankara, 1964) adlı makalesinde yer verilmiştir. Daha sonra bu çalışmayı, 1975 yılında L.V. Clark tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14thcc.), Dissertation of Indiana University, Ph.D., Bloomington (1975)* adlı çalışma takip etmiştir.

Uygur sivil belgeleri ile ilgili bugüne kadar en kapsamlı metin ve inceleme çalışması Nobuo Yamada'ya aittir. Ölümünden sonra sivil belgeler üzerinde yaptığı tüm çalışma ve incelemeleri, sivil belgenin yazı çevirimli metinleri, tercümeleri, sözlük ve belgenin orijinalleri, toplu olarak P. Zieme, J. Oda, H. Umemura ve T. Moriyasu'nun yeniden düzenlemeleriyle ve katkılarıyla 1993 yılında 3 cilt olarak yayımlanmıştır: Yamada, Nobuo (1993) *Sammlung uigurischer Kontrakte,* I-II-III, Hrausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press.

Uygur sivil belgeleri üzerinde yapılan bir diğer önemli çalışma da Çinli araştırmacı Li Jingwei (李经纬) tarafından 1996 yılında yayımlanan 吐鲁番回鹘文社会经济文书研究*Tulufan Huihu Wen Shehui Jing ji Wenshu Yanjiu (Turfan Uygurlarının Sosyo-Ekonomik Vesikaları Üzerinde İnceleme)* Xingjiang Ren Min Chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi adlı çalışmasıdır. Li Jingwei, eserinde 100 Uygur sivil belgesinin transkripsiyon metnini vererek Çinceye tercüme etmiş ve gerekli kelimeler için açıklamalar yapmıştır. Jingwei, çalışmasında Radloff ve Yamada tarafından yapılan neşirlerdeki bazı okuma yanlışlarını düzelterek yeni eklemeler yaptığını söylemektedir. Jingwei, orijinaline ulaşamadığı metinler için Radloff'un eserindeki dökme Uygur harfli tıpkıbasımlardan yararlandığını belirtmiştir. Jingwei'nin özellikle Radloff'un tıpkıbasımlarına dayalı olarak okuduğu metinler Radloff ile benzerlik göstermektedir.

Uygur sivil belgeleri üzerinde Çin'de yapılan çalışmalardan biri de Liu Ge (刘戈) tarafından 2000 yılında Taibei'de yayımlanan 回鹘文契约文书初探 *Huihu Wen Qiyue Wenshu Chutan* (*Uygur Sivil Belgeleri Üzerinde İlk Araştırmalar*) adlı çalışmadır. Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde

2. TARİHTE UYGURLAR

2.1. Uygur Adı ve Kökeni

Uygur adı, Türkçe tarihî kaynaklarda ilk defa Bilge Kağan Yazıtı'nda[1] geçmektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünün 37. satırında Uygur İlteberi'nin adıyla zikredilen Uygur adı daha sonraki dönemlere ait *Karabalgasun*, *Şine Usu*, *Tes* II, *Suci*, *İyme* I ve *Şivet Ulan* Yazıtlarında da görülmektedir.[2] Uygur adı ve Uygurlara ait bilgilerin Çin kaynaklarında görülmesi daha erken dönemlere dayanmaktadır. Çin yıllıklarında MÖ III. yüzyılda *Dingling* (丁零) olarak adlandırılan eski bir kavmin bulunduğu ve bu kavmin Moğolistan'da, Altay Dağlarında ve Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşadığı kaydedilmektedir.[3] MS IV.-VII. yüzyıllara gelindiğinde ise *Dingling* (丁零) adının, *Tie'le* (铁勒) veya *Gao'che* (高车) olarak kaydedildiği görülmüştür.[4] Sui sülalesi (581-619) dönemine ait Çin yıllığında ise Uygur adı, Çince *Weihe* (韦纥) olarak transkripsiyon edilmiştir.[5] Tang sülalesi (618-907) dönemine ait Çin yıllıklarında *Tie'le* (铁勒) kabilelerinin *Huihe* (回纥) veya *Huihu* (回鹘) olarak yazıldığı görülmüştür.[6] Song sülalesi (960-1279) döneminde ve sonrasındaki Yuan sülalesinin (1271-1368) ortalarından XVII. yüzyılın ortalarına kadarki zaman diliminde Uygur adı Çince kaynaklarda *Huihui* (回回), *Wei'wu'er* (畏兀儿), *Huibu* (回部), *Huimin* (回民) gibi farklı karakterlerle gösterilmiştir.[7] XVII. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadarki Qing sülalesi döneminde (1616-1912) Uygurlar, Çincede Müslüman anlamına gelen *Huibu* (回部), *Chanhui* (缠回), *Chantou Hui* (缠头回), *Huimin* (回民) gibi farklı isimlerle adlandırılmıştır.[8] Çinlilerin Uygurlar için bugün kullanmakta olduğu

---

1 Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. bs, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s. 49. Gömeç, Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünün 37. satırında, "Uygur İlteberi yüz kadar askerle kaçıp gitti," cümlesine rastlandığını belirtmektedir.

2 *age*, s. 49.

3 Tohti, *Weiwu'er Lishi Wenhua Yanjiu* (*Uygur Tarihi ve Kültürü Üzerine Araştırmalar*), Milletler Neşriyatı, Pekin, 1995, s. 24.

4 Wei Sülalesi (386-534) Dönemi'ne ait Çin yıllığında ilk defa Uygur adı *Kaoche* kabileleri arasında zikredilir ve 高车袁纥部 şeklinde geçer. bk. Wei Shou, *Weishu-Taizu Ji*. 2. Bölüm, Zhonghua Shuju, Pekin, 1974, s. 23.

5 Wei Zhi ve diğ., *Suishu-Tie'le Zhuan*. 84. Bölüm. Zhonghua Shuju, Pekin, 1973, s. 1879.

6 Tohti, *age*, s. 24.

7 Alimcan İnayet, "Uygur Sözcünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım", *VI. Türk Dili Kurultayında Sunulmuş Bildiri, 20–24 Ekim 2008*, s. 1-2.

8 Tohti, *age*, s. 25.

2.3. Uygurlarda İktisadi Hayat

2.3.1. Ticaret

Eski Türklerin iktisadi yaşamının temelini daha çok hayvanlar ve hayvansal ürünler oluşturmuştur. Erken dönemlerde Türklerle Çinliler arasındaki ticaret daha çok at-ipek alışverişine dayanırken sonradan ticareti yapılan mal ve ürünlerin çeşitleri de artmıştır. Türkler Çin'den genellikle pirinç, arpa, tarım aleti, ipek, ipekli kumaşlar almış; karşılığında at, koyun, kürk, keçe vb. şeyler vermişlerdir. İki millet arasındaki bu ticari ilişkilerin sonraki yüzyıllarda devam ettiği, Köktürk döneminde de ticari ilişkilerin canlılığını koruduğu gözlemlenmiştir. Köktürkler döneminde ticaret, Türk yöneticiler tarafından devletin sağlamlığı ve halkın refahı için önemli bir iş olarak tanımlanmıştır.[66] Çinliler ile Köktürkler arasındaki ticari ilişkiler, Köktürklerin kuruluşundan yıkılışına kadar devam etmiştir. Çin kaynaklarında kaydedilen Köktürkler tarafından Çin'e yollanan haraç heyetinin kronolojisine bakıldığında[67] Köktürkler ile Çinliler arasında ticaretin oldukça yoğun olduğu görülmektedir.

Köktürklerin yaşadığı coğrafyada devlet kuran Uygurlar, Çinlilerle ticari ilişkileri devam ettirmişlerdir. Ötüken Uygur Devleti (744-840) zamanında Uygurlar, Doğu ile Batı arasındaki İpek Yolu ticaretinde önemli rol oynamaya başlamışlardır. At, Uygurların Çin'e sattığı ürünlerin başında gelmektedir. Çin yıllıklarında Uygurlarla Çinliler arasındaki ticaretin en yoğun olduğu dönemlerde Uygurların Çin'e yüz bin at gönderdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.[68] Bu durum, Uygurlarla Çinliler arasında yapılan ticaretin hacminin oldukça büyük olduğunu göstermektedir. Ayrıca Çin yıllıklarında Uygurların Çin'e sattığı her bir atın fiyatına dair bilgilere de yer verilmiştir. Bu kayda göre, "Bir atın fiyatı 40 parça[69] ipekli kumaştır."[70] Ötüken Uygur Devleti'nin dağılmasından sonra İpek Yolu'nun önemli şehirlerinden Shazhou, Suzhou, Koço ve Beşbalık gibi şehirlere yerleşip burada Koço Uygur Devleti ve Shazhou Uygur Devleti olmak üzere iki farklı devlet kuran Uygurlar, Çinliler tarafından kurulan Song sülalesi (960-1279) ve Kitanlar tarafından kurulan Liao

---

66 Kafesoğlu, *age,* s. 312.

67 İzgi, *XI. Yüzyıla…*, s. 98-102.

68 Ouyang Xiu ve diğ., *Xin Tangshu-Shihuo Zhi.* 51. Bölüm, Zhonghua Shuju, Pekin, 1975, s. 1348.

69 Çincede "parça" anlamında gelen *pi* 匹, kumaşlar için kullanılan ölçü birimidir. Bir *parça (pi)* kumaş yaklaşık 33,33 metreye eşittir.

70 Liu Xu, *Jiu Tangshu-Huihe Zhuan*. 195. Bölüm, Zhonghua Shuju, Pekin, 1975, s. 5207.

2.4. Uygurlarda Dinî Yapı

İslamiyetten önceki Türk devletleri içinde yerleşik kültürün en iyi temsilcileri olan Uygurların Manihaizm başta olmak üzere benimsedikleri Budizm ve Nesturi inançları, onların kültürel açıdan gelişmesine ve zenginleşmesine katkı sağlamıştır. İnançları, Uygurların sanat hayatını da derinden etkilemiştir.

2.4.1. Manihaizm

Manihaizm, Uygurların Soğdlu rahipler vasıtasıyla kabul ettikleri, Hristiyanlık başta olmak üzere Mazdaizm, Budizm ve Mezopotamya felsefesinden birçok unsuru içinde barındıran, evrensel karakterli bir dindir. Türkçe metinlerde *Üç Ödki Nom* ve *İki Yıldız* diye tanımlanan Manihaizm, agnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden olup Mani (216-277) tarafından başlatılmıştır.[126]

Uygurlar arasında Soğdlu rahipler vasıtasıyla[127] yayıldığı düşünülen Mani dini, hem Ötüken Uygur Devleti döneminde hem de Koço Uygur Devleti döneminde Uygurların temel dinî inançlarından birisi olmuştur. VIII. yüzyılda Uygurların Mani dinini benimsemesi, Uygur tarihindeki en önemli olaylardan biri sayılmaktadır. Köktürkçe, Soğdca ve Çince olmak üzere üç farklı dilde taşa kazınan Karabalgasun Yazıtı'ndan anlaşıldığına göre Uygurlar, Bögü Kağan zamanında (759-779) Mani dinini kabul etmiştir. 763 yılından sonra Mani dini, Uygurlar arasında oldukça canlanmış ve kısa sürede Ötüken Uygur Devleti'nin *devlet dini* hâline gelmiştir.[128] Uygur kağanının desteği ile Mani rahipleri, Manihaizmi devlet sınırları içinde ve Çin'de geniş kitlelere yayma fırsatı bulmuşlardır. 840 yılındaki Kırgız darbesiyle ülkeleri dağılan Uygurlar, Tarım havzasında yer alan Koço, Beşbalık, Kuça şehirlerine ve Hexi koridorunda yer alan Ganzhou, Suzhou şehirlerine yerleşmiş ve kendi dinleri olan Manihaizmi bu bölgelere de taşımışlardır.

---

[126] Ünver Günay, Harun Güngör. *Türklerin Dini Tarihi,* Berikan Yayınevi, Kayseri, 2015, s. 170.

[127] Haneda'ya göre Manihaizmin doğuya yayılmasına ön ayak olanlar arasında Toharlar da bulunmaktadır. bk. Toru Haneda, *Xiyu Wenhua Shi* (*Batı Bölgeleri Kültür Tarihi*), Çinceye çev. Geng Shimin, Xinjiang Renmin Chuban She, Ürümçi, 1981, s. 43.

[128] Li Tang, "A History of Uighur Religious Conversations (5th-16th Centuries)", *Asia Research Institute Working Paper Series*, No. 44, National University of Singapore, June, 2005, s. 22.

3.5. Uygur Şehirlerindeki Mimari Unsurlara Dair

Uygur şehirlerinin mimarisi *ordug*, *balık* ve *kıy*dan oluşan kısımlarla belirli bir düzene göre inşa edilmişti. *Ordug*, hükümdarın veya beylerinin kaldığı iç sur idi ve hükümdar şehrinde ordu ve mabetlerden başka dinî yapılara rastlanılmıyordu. Memurların, zanâatkarların ve tüccarların yaşadığı yerler iç ve dış şehir/*balık* olarak adlandırılıyordu. Çiftçiler ve hayvancılar ise *kıy* olarak bilinen şehir merkezinden uzakta olan bölgelere yerleşmişti.[71]

Koço şehrinin planı ilk defa Grünwedel tarafından yapılmış ve daha sonra A. Stein tarafından daha düzgün bir şekilde çizilmiştir. Plandan takip edildiği kadarıyla İdikut şehri kare sayılabilecek dörtgen bir surla çevrilidir.[72] Surun bazı yerlerinde kapılar bulunmaktadır. Kapıların yanlarında ise boyalı ve yaldızlı tahtalar tespit edilmiştir. Şehirden kalan bu tahtalar, kemerli olan kapıların üzerindeki ahşap köşk ya da büyük ihtimalle daha yüksek gözetleme kuleleri bulunabileceğine delil sayılabilmektedir. Bunun yanında şehrin surları sıkıştırılmış çamurdan olan kurutulmuş tuğlalardan, yani kerpiçten inşa edilmiştir.[73]

Uygur şehirlerinde bulunan mimari yapıları, arkeolojik kayıtlara dayanarak seküler yapı ve dinî yapılar olmak üzere iki ana başlık altında inceleyen Monique Maillard, seküler yapılar arasında şehir surlarını, *Han-Tura* olarak bilinen hakan sarayını, şehir kapılarını, askerî ve koruma amacıyla inşa edilen kaleleri, şatoları ve yerel halkın yaşadığı meskenler ile ilgili bulguları değerlendirmiştir. Uygur yerleşim bölgelerindeki dinî yapılar olarak şehrin merkezinde yer alan Manihaist, Budist ve Nesturi tapınaklarının yanı sıra şehir merkezinden uzak, dağ eteklerinde, kayalar oyularak inşa edilmiş mağara tapınakları da bulunmaktaydı.[74]

Uygurca metinlerde tespit edilen mimari yapılar ve mimari unsurlarla ilgili terimler aşağıdaki gibidir:

---

71 Esin, "Orduğ…", s. 136-174.

72 Cezar, *age*, s. 72.

73 *age*, s. 73.

74 Maillard, *age*, s.70-125.

4. KOÇO UYGURLARINDA KONUT KÜLTÜRÜ

4.1. Koço Uygurlarında Konut/Ev Kültürü

Türklerin yaşam alanları olan Ötüken bozkırları ve Altay Dağlarının çevresindeki bölgeler, barındırdığı iklim şartları dolayısıyla Türk toplumunun hayvancılığa dayalı, konargöçer yaşam tarzını benimsemesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Türkler, konargöçer yaşam tarzına uygun olarak çadır tipi mesken seçmişler, tarih boyunca da kullanım alanlarına göre değişen, farklı malzemelerden yapılmış çadırlar kullanmışlardır.[1] Türklerin göç ettikleri coğrafyalara taşıdıkları çadır tipi, yuvarlak planlı ve ortası delik kubbe biçimli olanıdır. Ana malzemesi keçe olan bu çadırların belirli bir yöne açılan, keçeden yapılmış kapısı ve bu kapıya asılan çeşitli armaları bulunmaktadır. Çin yıllıklarında Türk komutan ve beylerinin çadırlarının girişine asılan kurt başlı bayraklardan söz edilmektedir.[2] Aynı şekilde Uygurların mesken adabıyla ilgili olarak çadırda doğu tarafına yönelerek oturma geleneğinin bulunduğu ifade edilmektedir.[3] Bu, Türklerin geleneksel inancında güneşin doğduğu tarafı kutsal kabul etmelerinden ileri gelmektedir. Ayrıca çadırın içinde yemek pişirmek, oturmak ve yatmak için ayrı bölümlerin bulunduğu da düşünülmektedir.

Türkler her ne kadar konargöçer yaşam sürseler de yerleşik yaşama geçmek amacıyla bozkırda Çin tarzı köşkler ve kaleler inşa etmişlerdir. Köktürk Kağanı K'i-min Kağan'ın 608 yılında, Çin tarzında kalaslı ve gözlü bir kale ve ev inşa ettirdiği, Çin imparatorunun da K'i-min Kağan'a perdeler, yatak takımları ve çeşitli ev eşyaları gönderdiği bilinmektedir.[4]

Yerleşik yaşam kültürüyle beraber Uygurların konut mimarisinde kökten değişimler meydana gelmiştir.[5] Bozkır kültürüne mahsus çadır evlerin yeri-

---

1 Farklı çadır türleri için bk. Aslı Çandarlı Şahin, "Türk Çadırı Üzerine", *Tarihin Peşinde*, S. 16, 2016, s. 25-39.

2 Ouyang Xiu ve diğ., *Xin Tangshu-Tujue Zhuan*. 215. Bölüm, Zhonghua Shuju, Pekin, 1975, s. 6028.

3 *age*, s. 6028.

4 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri,* 2. bs. Türkçeye çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 598.

5 Geneleksel Türk evleri olan çadırlar genellikle yuvarlak ve kubbeli mimari yapıya göre yapılmaktadır. Yerleşik yaşam kültürüyle beraber Türklerin mesken kültüründe bazı değişiklikler ortaya çıkmıştır. Kâşgarlı'nın eserinde kaydettiği *dörtgül ev* ifadesi, Türk evlerinde dört köşeli mimari tarzın bulunduğuna işaret etmektedir (*DLT* III, 417; *ED*, 535); Ayrıca bk. Adem Ay-

ni, etrafı çitlerle ve duvarlarla çevrili, kerpiçten, çamurdan yapılmış konutlar almıştır. Koço Uygurlarının mesken kültürüyle ilgili bilgiler veren tarihî kaynaklar arasında Çin elçisi Wang Yen-te'nin notları ilgi çekicidir. 981 yılında bölgede bulunan elçinin anlattığına göre Uygur şehrinde çok sayıda iki katlı bina ve yeşil alanlar bulunmaktadır.[6] Ayrıca Uygurlar, yazın sıcak havalarda oturmak için toprağı kazıp mağaralar yapmaktadırlar.[7] Uygurların konut kültürüyle alakalı arkeolojik bilgilerin çoğu dinî yapılarla ilgilidir. Koço'da halkın barındığı evlere dair arkeolojik bilgiler oldukça sınırlıdır. Arkeologlar, Koço Uygur Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan Yar şehrinin kalıntılarında ve Sengim 9 numaralı mağara tapınağının doğusunda rahiplerin kaldığı, içinde ocak ve baca yer alan küçük evlere rastlamışlardır.[8] Bu rahip evlerinin bazılarının beyaz badana ile boyandığı bilgisi, yine bu kaynaklarca aktarılmaktadır.[9] Koço'yu ziyaret eden Çin elçisi de raporunun bir yerinde badanalı evlerden söz ederken, "Burada evler beyaz badanalıdır. K'ai-pao devrinin ikinci senesinde (968 yılında) yağmur beş tsun'a eriştiği zaman, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur," demektedir.[10]

Uygur evleri hakkında bilgi veren kayıtlar arasında Bezeklik Külliyesi'ndeki mağara tapınaklarının duvarlarına çizilmiş resimler de sayılabilir. Araştırmacılara göre duvar resimlerinde görülen bu evlerin bazıları Uygur mimari üslubunu yansıtsa da (bk. Resim 2) diğer birçok evin Koço Uygurları arasındaki mevcudiyetine şüphe ile yaklaşılmıştır[11] (bk. Resim 3).

Uygur evleri, mimari malzemenin yanında, üslup açısından da oldukça dikkat çekicidir. Gabain, Koço'daki duvar resimlerinde görülen Uygur evlerini incelemiş ve bu evlerin üslup açısından erken dönemlerde daha çok Batı tarzını, muhtemelen Tohar mimari tarzını, sonraki dönemlerde ise Çin tarzını belirgin şekilde aksettirdiğini ifade etmiştir.[12] Arkeolog von Le Coq, çalışmalarında Koço (İdikut) şehrindeki mimari yapıların üslubunda İran tarzı kubbeli çatıların ve Hint tarzı kulelerin hâkim olduğundan söz etmiştir.[13]

Uygur evleri, iç düzen ve oda sayısı bakımından zenginlik arz etmesinin yanında dış görüntü yönüyle de çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitliliğin kaynağında evin inşasında dinî inançların etkili olması yatmaktadır. Uygur eser

---

demir, "Divanü Lugati't Türk'e Göre XI. Asırda Türk Evi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 5, 2012, s. 17.

6 Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan,* s. 14113; İzgi, *Çin Elçisi…,* s. 66.

7 İzgi, *Çin Elçisi…,* s. 56-57; Ayrıca bk. Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan,* s. 14111.

8 Maillard, *age,* s. 101-102.

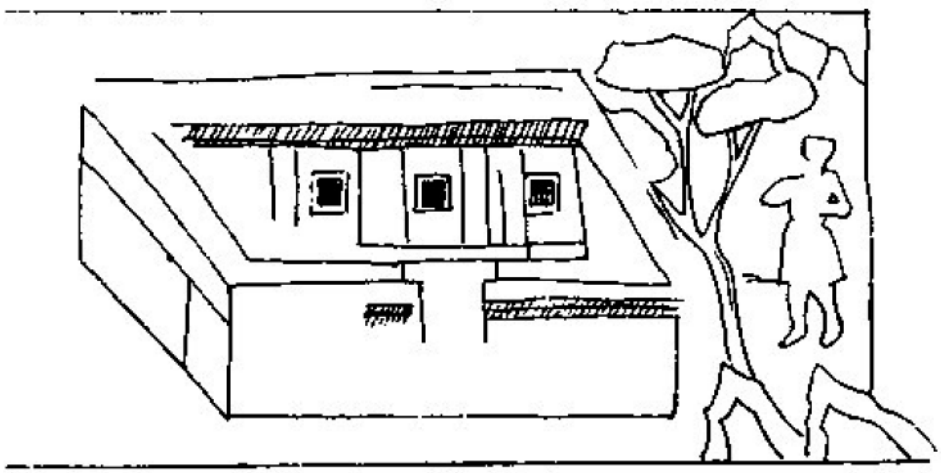
9 *age*, s. 102-103.

10 İzgi, *Çin Elçisi…,* s. 57; ayrıca bk. Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan*, s. 14111.

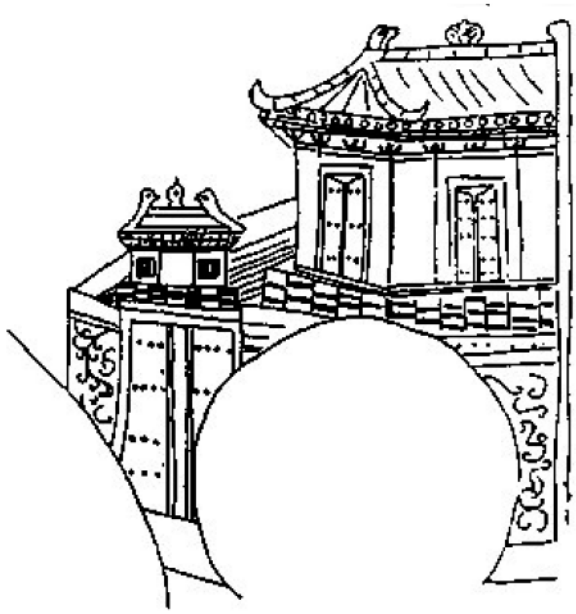
11 Maillard, *age,* s. 99-101.

12 Gabain, *age*, s. 51.

13 Albert von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkistan,* İngilizceye çev. Anna Barwell, London, George Allen, Unwin LTD Museum Street, 1928, s. 56-57.

Resim 2: Bir Konut Resminin Parçası.

Resim 3: Çin Tarzı Köşk.

Kaynak: Maillard, *age*, s. 257.

4.2. Eski Türkçede Konut/Ev Kültürüyle İlgili Söz Varlığı

4.2.1. alāçu "çadır, kulübe".

< Tü? *alāçu*. "çadır, kulübe". bk. *ED*, 129b; *UWb*, 91; *TMEN* II, 519; *VEWT*, 15; *DTSl*, 33; *EUTS*, 7; *HdesA*, 27.

Tarihî: Köktü.-, Uyg (Bud). *hariçandri tėgin alaçu tususında yorıyor erken* "Hariçandri Tegin çadırın karşı karşısında? yürürken" (UIII, 6, 1-2).

Sözcük, Uygur sivil belgelerinde tespit edilir:

> *(1) tavışgan yıl bir ygrminç ay //////(.)//(..)///maŋa (2) ozmış-ka tükel-ke biz ikegü-ke yuŋ-lak-lık böz kergek(3)bolup taykü ögen-deki* ***alaçu*** */////K////(…..)YLY W(.)//Y////// (4) alaçusı birle basa togrıl-ka toguru tomlıtu sattımız.* "Tavşan yıl[ı] on birinci ay////// (.)//(..)/// bana Ozmış'a Tükel'e biz ikimize kullanmak için bez gerek olup Tayku Nehri'ndeki çadır/////K////(…..)YLY W(.)//Y////// çadır direği ile beraber Basa Togrıl'a doğrudan sattım" (*USp*, 108; *SUK*, Sa06; TugDok, Ⅱ, p02).

Karahanlı. MK. *alaçu* "çadır" (*DLT* I, 136); *er alaçulandı* "adam alaçuk edindi" (*DLT* III, 205); *KB*.-, Çağ. *alaçu* "çadır" (*Senglah*, 49r,1; 205r.19); *UÇİS*.-, *BDS*. *alaçuk* "çadır. Çin. 木架窩舖" (*BDS*, 3389).

Çağdaş. YUyg. *Kum. Şiv. alçuk* "çadır, kulübe" (Ekip, 1997, 129); Alt. *alançık* "yuvarlak keçe çadır" (*AltTS*, 23). KazTat. *alaçık* "bakara, kulübe" (Öner2015, 29). Tat. *alaçık* "1. alaçık, 2. tirme" (*TTatSl*., 28). Özb.-.

Clauson, *alaçu~alaçuk* "çadır, kulübe" anlamlarına gelen sözcüğün ödünç kelime olabileceğine dikkat çeker (*ED*, 129b). Röhrborn, *alaçuk* sözcüğünün etimolojisinin açık olmadığını söyler ve Sevortyan'ın sözlüğünden alıntılayarak sözcüğün **alaŋ ~ *alag ~ *alav ~ *ala* "kulübe, küçük ev" gibi farklı biçimlerden türediğini aktarır (*UWb*, 91). Doerfer, sözcüğün Türkçeden Arapçaya, Moğolcaya, Kafkas dillerine ve Rusçaya geçtiğini belirtir (*TMEN* II, 519). Räsäsen, sözcüğün Çağ. *alaçuk*, Osm. *alaçık* şeklinde görüldüğünü kaydeder[30] (*VEWT*, 15).

---

[30] Ayrıca bk. Ferhat Karabulut, Elanur Kazanlar, "Türk Dilinin Eskicil Bir Kelimesi Alaçuk: Yapısal-Kökenbilimsel Bir Analiz". *Journal of Turkish Language and Literature,* c. 4, S. 2, 2018, s. 404-427.

4.5. Ev Eşyaları

4.5.1. Mobilyalar

4.5.1.1. **bendeŋ** "sandalye".

< Çin. bandeng板凳. *bendeŋ* "sandaliye". Giles, 8588; ayrıca bk. Pelliot1995, XI,1-2.

Tarihî: Köktü.-, Uyg. *bandeŋ* < Çin. bandeng板凳 (Pelliot1995, XI, 1-2); Karahanlı. MK-, *KB*.-, Çağ.-, *UÇİS*. *bandıŋ* "< Çin. pan-teng. Bank, sandalye, peyke" (Yunusoğlu, 2012, 154, P404); *BDS*. *bandan* "sandalye; Çin. 板凳 ban deng" (*BDS*, 3409).

Çağdaş. YUyg. *bendiŋ* "< Çin. sandaliye" (*UTİL*, 1990, 446); *pelteŋ* "dört ayaklı uzun sandalye; bank" (*UTİL*, 1990, 698); Özb.-.

4.5.1.2. **keviz** "halı, kilim".

< Tü. *keviz* "halı, kilim ve benzeri şeyler", bk. *ED*, 692b; *VEWT*, 244-245; *DTSl*, 304. bk. *kèvez*. *HdesA*, 360; Lessing, 701, *kebis*.

Tarihî: Köktü.-, Uyg (Bud, Man). Uygur sivil belgeleri içinde bir vasiyetname metninde sıralanan nesneler içinde *keviz* sözcüğü "halı, kilim" anlamında kullanılmıştır:

> *(1) tonguz yıl törtünç ay men karançuk agır iglemiş-te oglum- (2) -ka kalmış tavar-ıg ötiglep kotdum. On { tokuz}ulug xu-a-çan töşek (3) üç törtkil töşek yiti yurüŋ tarda (?) töşek. Biş bozak (4) tarda (?) töşek. Bir tükçük (?) töşeki. bir manmur (?) bir siliŋ (5) /// i (?) kıdıg* ***keviz*** *altı yigirmi yagak ayak, biş yagak tepsi.* "Domuz yıl[ı] dördünc[ü] ay[da] ben Karançuk ağır hastalanmış[tım] oğluma kalan ipeği kaydedip koydum. On {dokuz} büyük çiçekli döşek üç dörtgen döşek yedi beyaz tarda(?) döşek. Beş kahverengi beyaz tarda(?) döşek. Bir tükçük (?) döşeği. Bir manmur (?) bir ipek ///i (?) kenar[lı] halı 16 ağaç kâse, beş ağaç tepsi" (*SUK*, WP03; JW-Li, 6.5; Sayit-Yüsüp, 88).

Karahanlı. MK. *kiwiz* "yaygı, halı, kilim gibi şeyler" (*DLT* I, 366); *küvüz* "yaygı; yünden dokunmuş döşek ve yaygı gibi şeyler" (*DLT* III, 164); *kerim* "evin iç duvarlarına asılan nakışlı çarşaf veya halı" (*DLT* I, 398); *tam kerim* "duvar halısı" (*DLT* I, 398); *KB*.-, Çağ-, Kıpçak. *CC*. *kövüz* "halı" (Argunşah, Güner, 2015, 516); *UÇİS*-, *BDS*-.

5. KOÇO UYGURLARINDA MUTFAK VE BESLENME KÜLTÜRÜ

5.1. Türklerde (Uygurlar) Mutfak ve Beslenme Kültürünün Gelişimi

Türklerin ilk yaşam alanları yüksek ovalar ve bozkırlar idi. Dolayısıyla Türkler, bozkır coğrafyasının iklim şartları gereği çobanlık ve hayvan besleyiciliği ile uğraşıyorlardı. Yetiştirilen hayvanlar arasında koyun ve at önemli bir yer tutuyordu.[1] Türklerin gıda maddelerinin temelini et ve süt ürünleri oluşturmuştur. Eski Türklerin yiyecek ve mutfak kültürüyle ilgili bilgi veren kayıtlar da Türklerin gıda maddelerinin temelini et ve süt ürünlerinin oluşturduğunu belirtmiştir.[2] Çin yıllığı *Suishu*'nun Türklerle ilgili bölümünde, "… et yerler, kımız içerler. Yılın beşinci ayında koyun, at keser ve Tanrı'ya adak adarlar," kaydı geçmektedir.[3] Bir diğer Çin yıllığı olan *Beishi*'nin Türklerle ilgili bölümünde ise "… av avlar, hayvancılıkla uğraşırlar, et yerler ve kımız içerler," bilgisi not edilmiştir.[4] Bol miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı öğrenmişler ve bu konserveleri Çin'e de ihraç etmişlerdir.[5] Bunun yanında eski Türklerin beslenme kültüründe av hayvanları da önemli bir yeri işgal etmiştir. İlk yazılı belgelerimiz olan Köktürk Yazıtlarında Türklerin avcılıkla yiyeceklerini temin ettiklerine dair şu kayıtlar bulunmaktadır:

> *kiyük yiyü tabışgan yiyü olurur ertimiz* "geyik yiyerek, tavşan yiyerek geçimimizi sağlarız" (Ölmez2013, TY, G8).

Tarihî kaynaklar hariç, farklı Türk boylarına ait efsane ve destanlarda da Türklerde süt ve sütten elde edilen ürünlerin yer aldığı görülmektedir.[6]

---

1 Kafesoğlu, *age,* s. 305.

2 D.W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* 2. bs. çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 74, 76.

3 Wei Zhi ve diğ., *Suishu-Tujue Zhuan.* 84. Bölüm, Zhonghua Shuju, 1973, Pekin, s. 1864.

4 Li Yanshou, *Beishi-Tujue Zhuan*. 99. Bölüm, Zhonghua Shuju, Pekin, 1974, s. 3287.

5 Kafesoğlu, *age,* s. 305.

6 Sami Kılıç, Ali Albayrak. "İslamiyet'ten Önce Türklerde Yiyecek ve İçecekler", *Turkish Studies,* S.7/2, 2012, s. 711-712.

5.4. Mutfak

5.4.1. Yiyeceklerin Hazırlanmasında Kullanılan Mutfak Aletleri

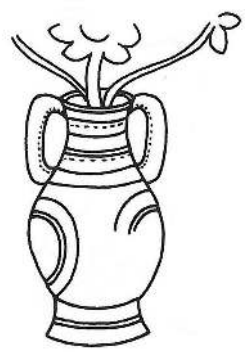
5.4.1.1. bıçak~biçek "bıçak".

< Tü. *bıç- +Ak*. *bıçak* "bıçak". bk. *ED*, 293b-294a; *piçāk TMEN* II, 844; *OTWF*, 47; *DTSl*, 98; *EUTS*, 27; *VEWT*, 75; *HdesA*, 169, *biçek*.

Tarihî: Köktü.-, Uyg. *biçek uçında* "bıçak ucunda" (*Heilk II*, 428, 167); *yiti bicekin* "keskin bıçağını" (UIII, 64,9); *bıçak* "bıçak" (UIV, 32,7; BTXXV, 777; BTXXVII, 3725) Sözcük, Uygur sivil belgelerinde de geçer:

> *(45) [.....] tört sıtırka aldim. iki (46)[.....] ükmen tört sıtırka aldım. (47) iki pulad* ***biçek*** *altı bakırka aldım.(48) iki temen çimatu bir sıtırka aldım. (49) iki üşgek çimatu bir törtgil (50) temen çımatu bir sıtırka aldım.* "[.....] dört sıtıra aldım. iki [.....] ükmen[i]? dört sıtıra aldım. iki çelik bıçağ[ı] altı bakıra aldım iki [tane] iğne kutusu[nu] bir sıtıra aldım. iki burgu kutusu[nu] bir sıtıra aldım" (Fam.Arch, L-47; JW-Li, 5(10)-47; TugDok, X3-13, 47).
>
> *(22) kirgini kirmiş bugra teg kökreyü. açmış bars teg alıku (23) avtakı keyik teg yügürü. kümüşlüg tag teg körklenü kümüt (24) ḫua teg açılu börk teg kedilü* ***biçek*** *teg sapılu kum [teg] (25) yıgılu korum kaya teg yimrilü terk ödün kelmeki k [üsençig] (26) meŋi bulu tegingey erti*. "Çiftleşme anı gelmiş, kızgınlığına girmiş deve gibi böğürüp, acıkmış kaplan gibi güzelleşip, avdaki vahşi (hayvan) gibi koşarak, gümüşlü dağ gibi güzelleşip, Kumuda çiçeği gibi açılarak, takke gibi giyilerek, bıçak gibi saplanarak, kum gibi yığılarak, kaya gibi devrilip çabucak gelme arzusu (ile) huzura ulaşacaktı" (MängiB-24).
>
> *(1)]. biriŋler · ıduk [(2)]ıŋa beg-tin ' [(3)] ayguçı bolmış-ta [(4)]KYM(?) totok ad. [(5)]. il+ım'ga toŋa+çor [(6)]ZWP ıdtımız · biz [(7)]. takı muntag [(8)]N ayguçı-ka [(9)]YNKL'R ·* ***bıçak*** *Y[(10)] anın bitig ıdtımız.* "Veriniz. Iduk[kut]a, beyden, danışmana KYM(?) Totok ad///. İlımga Tonga Çor ZWP gönderdik. Biz dahi böyle danışmana YNKL'R bıçak Y[ ] dolayısıyla mektup gönderdik" (*COUL*, 180).
>
> *siz-ler ikigü) (20)]K iki turma iki biçek ıdtım (21)]. turma iki* ***biçek*** *ıdtım.* "Sizlere ikinize iki turma? İki bıçak gönderdim" (*COUL*, 188).

Karahanlı. MK *biçek* "bıçak" (*DLT*, 90); *koş biçek* "makas; çift bıçak" (*DLT* III, 126); *yitik biçek* "bilenmiş, keskin bıçak" (*DLT* III, 18); *salcı* "aşçı; mutfakta

Resim 6: Vazo, Saksı.

Kaynak: Gabain, *age*, Tafel 27.

lerine oldukça meraklı olan Uygurlar, evlerinde kıymetli madenlerden yapılmış vazo veya ibrikleri de bulundurmuştur. Duvar resimlerinde kulaklı, kulaksız, desenli, kapaklı ve diğer farklı şekillerdeki ibriklerin resimleri çizilmiştir (bk. Resim 6). Arkeolojik kazılarda çizgilerle, çiçeklerle çeşitli desenler çizilen seramik ibriklerin kırık parçaları bulunmuştur.[74]

5.4.5.7. küp "büyük şarap kupası".

<Fa. *kūp* "büyük şarap kupası". bk. *ED*, 687a; *VEWT*, 309; *DTSl*, 328; *HdesA*, 443.

Tarihî: Köktü. *küp* "küp, kap" (*ETY* II, 96); Uyg. Sözcük, Uygur sivil belgelerinde geçer:

> *(68) oruŋlar esindilig* ***küp****te sorma (69) kelürüp ırlaşturu içüreyin.* "Durmadan biçiniz. kızgın (sıcak) küpte sorma (buğday birası) getirip, şarkı söyleyip [sizlere] içireyim" (E1-68).
>
> *(1) ///yıl törtünç ay tokuz yergmi-ke maŋa ilte-///(2)////////p artmış-ta altmış üç kuanpu-ka altmış s/////(3)////////i-ta kapıg kiriçe-ki* ***küp*** *üze bir (.)////////(4)////ginçe kap yarılsar kölük bertinser(5)/////(..)men artmış bilirmen bu süçüg bi//////////(6)//////(.) men kıryakuz köni birsün tnuk yoğu////////(7)///// biz ekegü-nüŋ ol bu süçüg algalı ////////// (8)//////miş intü berirmen.* "/// Yıl[ı] dördüncü ay[ın] on dokuzuncu [gününde] bana İlte--/// ////////p Artmış-ta altmış üç kuanpu'ya altmış s s///// ////////i-ta kapı kiriçe-ki? Küp üzerine bir (.)(.)//////// ////ginçe kap patlarsa, araba yıp-

[74] Le Coq, *Gaochang*, s. 165-167.

5.5. Başlıca Besin Maddeleri ve Yemekler

5.5.1. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri

5.5.1.1. et "et".

< Tü. *et* "et". bk. *ED*, 33b; *VEWT*, 52; *DTSl*, 186; *HdesA*, 128. Ayrıca bk. Far. < *goşt* "et" Steingass, 486b.

Tarihî: Köktü.-, Uyg. *balık etin yemişler* "balık etini yemişler" (*M* Ⅰ, 35, 16); *et aşlıglar* "etçiller" (UII 60, 2); *ıt etin satguçı* "köpek eti satan" (TTIV8, 58-9); *etin kanın satar* "etini ve kanını satar" (*İKP* 3, 4-5); *yig etler* "pişmemiş et, çiğ et" (TTI, 192); *burun içinde et önüp* "burun içine et çıkarsa" (*Heilk I*, 141). Sözcük, Uygur sivil belgelerinde de geçer:

> *Bu saçı buyruk begi bolmış-ta(3) birmişim öŋü-ke (4) iki batman min b [yana](5) iki batman* ***et*** *tüki(6) iki batman bir boguz-lıg (7) at bir küri borsu bir (8) tapıgçı otuŋ (9)öktüş önde bir (10) tapıgçı beş bag ot bir tiŋçan yag.* "Bu Saçı Bey'i Bolmışa'a verdiklerim. Öngük'e iki batman un bu [yine] iki batman et, Tüki'ye iki batman bir kesilecek at, bir küri bezelye bir Tapıgçı odun, Öktüş Önde bir Tapıgçı beş bağ ot, bir kandil için yağ" (*USp*, 76; JW-Li, 4.3).
>
> *(1) bars yıl sekinçi ay beş otuz-ka türçi alp taş(2)-nıŋ koyın-tın iki saglıg koyın iki saglıg eçkü (3) bir teke beş kozı birle turugın-ta (4) ölüp bartı içinte men körüp altım bir (5) saglıg-tın ınan-çı-ka birtim kozı* ***et****in (6) eçkü* ***et****in satıp on kuanbu kün birmiş saŋun.* "Aslan yılı sekizinci ayın yirmi beşinde Türçi Alp Taş'ın koyunundan iki dişi koyun, iki dişi keçi, bir erkek keçi, beş kuzu barınağında öldü. İçinde ben görüp aldım bir dişi koyunu, Inanç'a verdim kuzu etini, keçe etini satıp on kuanbu'yu Kün Birmiş Sangun" (JW-Li, 5.8).

Karahanlı. MK *et* "et" (*DLT*, 200); *etlik* "et asılacak çengel; kesilmek için hazırlanan koyun" (*DLT* I, 101); *etlik koy* "etlik koyun" (*DLT* I, 101); *KB*. *et* "et" (Arat1979, 162); Çağ. *et* "et" (*Senglah*, 95v.8). *UÇİS*. *et* "et" (Yunusoğlu2012, 159); *BDS*.-.

Çağdaş. YUyg. *et* "1. insan ve hayvanların eti, 2. meyvelerin dış kabuğu ile çekirdeği arasındaki katman, 3. toprağın üst katmanındaki verimli tabaka (yan anlam)" (*UTİL*, 1990, 227); Özb *et* "et; beden, vücut" (*ÖTS*, 2016, 144).

6. KOÇO UYGURLARINDA GİYİM KUŞAM VE SÜSLENME KÜLTÜRÜ

6.1. Türklerde Giyim Kuşam Kültürünün Gelişimi

Bir toplumun sosyo-kültürel yapısıyla ilgili önemli bilgiler edindiğimiz unsurların başında giyim kuşam ve süslenme ile ilgili alışkanlıkları gelmektedir. Maddi kültürün bir ögesi olan giyim kuşam ürünleri, aynı zamanda toplumun kimliğini de yansıtmaktadır. Milletlerin ayırt edici yönlerini ortaya çıkaran giyim kuşam kültürü; coğrafi unsurlar, iklim koşulları, üretim şekli, dinî inançlar ve toplumlar arası kültürel alışverişlerin de etkisiyle şekillenmiştir.

Türklerin ilk faaliyet alanları bilindiği üzere bugünkü Moğolistan bozkırlarıdır. Hayvancılıkla geçinen ve konargöçer yaşam tarzı süren Türkler, coğrafi koşullara ve iklim şartlarına uygun giysiler seçmişlerdir.[1] Türklerin giyim kuşamının ana malzemesini hayvan derisi ve yünden yapılmış keçe oluşturmuştur.[2] Bunun yanında, Çince kaynakların aktardığına göre Türkler, Çinlilerden farklı bir giyinme tarzına sahiplerdi. Çinliler, sağdan ilikli elbiseler giyer ve saçlarını kafalarının ortasına toplayarak topuz yaparken Türkler elbiselerini sağdan iliklemekte, saçlarını da açık bırakmaktadırlar.[3] Tang Sülalesi (618-907) Yıllığının Tai-zong'un Prensleri bölümünde, "Chang-shan Beyi Cheng-qian, Türk dilini iyi konuşur. Türkler gibi giyinir. Onun yüz şekli de Türklerin yüz şekline benzer. Onlar [Türkler] koyun derisinden elbiseler giyer, örme saç bırakırlar," kaydı geçmektedir.[4]

630 yılında Batı Türk Kağanı Ye-hu (叶护) Kağan ile görüşen Çinli rahip Xuanzang, Batı Türk Devleti'nde gördüklerini anlatırken şu ifadeleri kullanmaktadır:

> Kağan yeşil saten elbise giymiştir, saçlarını ise açık bırakmıştır; başına üç metre civarında ipekli kumaş bağlamış ve kumaş ucunu arkaya atmıştır.

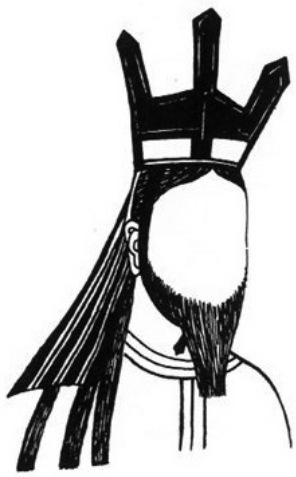
---

1 Ögel, *Türk Kültür… IV*, s. 1-2; Fikri Salman, "Göktürk Dönemi Kıyafetleri", *Ankara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi,* S. 9, 2006, s. 12-34.

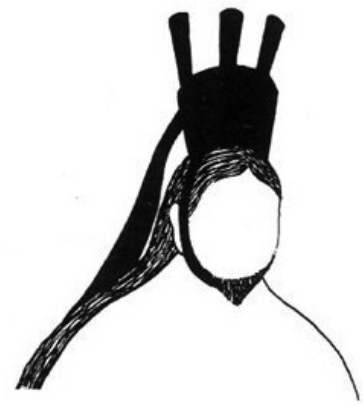
2 Wei Liangtao, "Tujue Hanguo yu Zhongya" ("Türk Kağanlığı ve Orta Asya"), *Xiyu Yanjiu*, S. 3, 2005, s. 22; Eberhard, *age,* s. 76-77; Li Yanshou, *Beishi-Tujue Zhuan,* s. 3287.

3 Liu Xigan, *Tujue Hanguo Shi* (*Türk Kağanlığı Tarihi*), Xinjiang Üniversitesi Yayınevi, Ürümçi, 1996, s. 113; Eberhard, *age,* s. 86-87; ayrıca bk. Wei Zhi ve diğ,. *Suishu-Tujue Zhuan,* s. 1864.

4 Ouyang Xiu ve diğ., *Xin Tangshu. Taizong Zhuzi Zhuan,* 80. Bölüm, Zhonghua Shuju, Pekin, 1975, s. 3564.

Resim 7: Örtülü İki Dişli Kenarsız Şapka; Kafanın Ortasından.

Resim 8: Yüksek Örtülü Üç Dişli Kebarsız Şapka; Kafanın Ortasından.

Kaynak: Gabain, *age*, Tafel 40.

11), eski Fars hükümdarlarının tacına benzeyen börk (bk. Resim 12), yuvarlak börk (bk. Resim 13; bk. 9, 10, 11). Duvar resimlerinde soylu kadınların çeşitli börkler kullandıkları ve kabarık topuzlarına çeşitli tokalar taktıkları veya kumaşlar bağladıkları görülmüştür (bk. Resim 14, 15). Yine bazı resimlerde soylu kadınların uzun şapka giydikleri resmedilmiş olup bu başlıkların, Uygurların Moğol egemenliği altında oldukları dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir[26] (bk. 6.7.1.8. ***kükü***). A. Gabain, duvar resimlerinde bazı genç kızların şapka takmış bir şekilde çizildiğini ifade etmektedir[27] (bk. Resim 16). Bu şapkaların Koço Uygur döneminde nasıl adlandırıldığı bilinmese de Koço'da gördüklerini anlatan Çin elçi Wang Yen-te'nin, "Kadınlar başlarına you-mao (油帽) diye tabir edilen şapka giyerler ve bu şapkalar su-mu-zhe (蘇幕蔗) olarak da adlandırılır," cümlesini akla getirmektedir.[28]

Baş giysileri, XI. yüzyıl Karahanlı Türklerinin giyim kuşamında da önemli bir yer tutmaktadır. Hatta Karahanlılar içindeki bazı Türk boylarının kendilerine özgü baş giysileri de bulunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, eserinde geçen *kıymaç börk*lerin ("tiftikten yapılan beyaz başlık olup Çigiller giyer" (*DLT* III, 175)) Çigiller tarafından giyildiğinden söz etmektedir. Bunun yanında Kâşgarlı, *Divanı*'nda *kuturma börk* "önde ve arkada iki kanadı bulunan börk" (*DLT* I, 490), *sukarlaç börk* "uzun külâh" (*DLT* I, 493), *kıdıglıg börk* "kenarlı, kıyılı külâh" (*DLT* I, 496) gibi başlık şekillerinden söz etmektedir.

[26] Gabain, *age*, s. 85.

[27] *age*, s. 85.

[28] Tuo Tuo, *Songshi-Gaochang Zhuan,* s. 14111.

6.4. Dokumacılık ile İlgili Söz Varlığı

6.4.1. arış "dokuma ürünlerinin dikey atılan ipliği".

< Tü. <*ar-ış "dokuma ürünlerinin dikey atılan ipliği". bk. *ED*, 239a; *DTSl*, 53; *HdesA*, 121.

Tarihî: Köktü.-, Uyg (Bud). *kaltı yirtinçüde erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur.* "Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur" (TTVI 391); Karahanlı. MK. *arış* "arış, argaç" (*DLT* I, 61); *KB-*; Çağ. *arış* "dokuma tezgâhının dikey çekilen iplikleri" (*Senglah*, 37v.13); *UÇİS.-*, *BDS*. *örüşleydu* "dikey iplik geçirmek; Çin. 理竪絲li shu si" (*BDS*, 3232).

Çağdaş. YUyg. *örüş* "halının dikey ipliği, atlasın ipliği"; *örüş ip* "dokumacılık veya halıcılık esnasında dikey şekilde geçirilen ip" (*UTİL*, 1995, 807); Kırg. *eriş* "arış; mensucatta boyuna atılan iplik" (Yudahin2011, 337).

Clauson, "dokuma ürünlerinin dikey ipliği" anlamına gelen *arış* kelimesinin **ar-* fiilinden gelebileceğini söyler ve sözcüğün ilk ünlüsünün çeşitli Türk dillerinde farklı şekillerde görüldüğünü belirtir. Sözcük, Tel. *örüş* (RI, 1226) şeklindeyken, Kırg. *eriş*, Osm. *arış*, *eriş* şeklinde tespit edilmektedir (*ED*, 239a). Wilkens'in sözlüğünde *erüş* şeklinde madde başı olarak alınan sözcüğe "arış ipliği, arış, çözgü, çözgü ipliği" açıklaması verilir (*HdesA*, 121).

6.4.2. arkāg "dokuma ürünlerinin atkısı, atkı ipliği; yatay şekilde atılan iplikler".

< Tü.*ar-kāg "dokuma ürünlerinin atkısı, atkı ipliği; yatay şekilde atılan iplikler". bk. *ED*, 216a; *UWb*, 197; *OTWF*, 268; *DTSl*, 54; *TMEN*, 457; *HdesA*, 63.

Tarihî: Köktü.-, Uyg (Bud). *kaltı yirtinçüde erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. Tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur.* "Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur" (TTVI, 391);

6.5. "Giysi" İçin Kullanılan Genel Terimler

6.5.1. kedgü "giysi, giyim".

< Tü. *ked-gü* "giysi, giyim". bk. *ED*, 702b; *DTSl*, 293; *EUTS*, 69; *HdesA*, 352.

Tarihî: Köktü.-, Uyg (Bud). *kaltı yirtinçüde) erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur.* "Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur" (TTVI, 391); Uygur sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

> *(24) yer suv bornıŋ yaka?nıŋ altmış iki kokpu üze (25) böz tegşürüp tıŋri yat… **kedgü** böz birzün.* "Yer, su şarabın kira?sından pamuklu kumaşı böze değiştirip tanrı yat… giysi yapmak için pamuklu kumaş versin" (Geng1978, 25).

Karahanlı. MK. *kedgü* "giyilecek nesne" (*DLT* I, 430); *KB*. *kedgü* "giyecek, elbise" (Arat1979, 234); *kedgülük* "giyecek" (Arat1979, 243); *isizdin küdezgil ula edgüke; muŋadturmagıl sen yigü kedgüke*. "Kötülükten koru, iyiliğe ulaştır; onu yiyecek ve giyeceğe muhtaç etme" (*KB*, 1264); Çağ. *keygülüg* "giyecek, kaftab" (*AL*, 959); *keygü* "giyecek, elbise" (Ünlü2013, 617); *UÇİS*.-, *BDS*.-.

Çağdaş. YUyg-, Özb-.

Clauson, *kedgü* sözcüğünün *ked-* fiilinden türediğini belirtir ve sözcüğü *kedim* sözcüğü ile karşılaştırır (*ED*, 702b). Wilkens'in sözlüğünde *kedgü* sözcüğüne "kıyafet, giyim" açıklaması verilmektedir (*HdesA*, 352).

6.5.2. kedim "giysi".

< Tü. ked-im "giyim, giysi". bk. *ED*, 704a; *OTWF*, 294; *VEWT*, 246; *DTSl*, 293; *EUTS*, 69; *HdesA*, 353.

Tarihî: Köktü. *kedim* "giyim, zırh" (*ETY*, 809); *kedimlig toruk at* "giyimli doru at" (Ölmez2013, KT, D33); Uyg (Bud) *arıg ton kedimlerig kedip* "temiz giysi ve kıyafetleri giyerek" (UII, 42, 32-3; TTVIII, D.38); *kedim ton* "giysi, üst baş" (BTVII, A128; BTXXI, 1036-1037); *ton kedim* "giysi, giyecek" (BTI, C2). Uygur sivil belgelerinde şu şekilde geçer:

6.6. Kumaşlar, Deriler ve Kürkler

6.6.1. Pamuklu Kumaşlar

6.6.1.1. böz "bez; pamuklu kumaş".

< Yun. *bussos* "bez, pamuklu kumaş". bk. *ED*, 389a; *VEWT*, 72; *DTSl*, 118-1119; *EUTS*, 33; *HdesA*, 193.

Tarihî. Köktü.-, Uyg (Bud). *böz* "pamuklu kumaş, bez" (BTXXIII, 43; BTXXVII, 7478); *kaltı yirtinçüde erüşi arkagı ikigü arkaru turkuru kavşurup turku işgirti böz ulatı bir ed bolur. Tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur.* "Eğer dünyada çok sayıda mekik ipliği yatay ve dikey bir şekilde çapraz oluşturarak durmadan birleştirilirse ipekli kumaş, pamuklu kumaş sonra bir dokumaya dönüşür. Canlılara giysi hem de faydalı olur" (TTVI, 391); *yapırkakta kegde bözte* "yaprakta, kâğıtta, bezde" (UII, B70(31); *emeri tınlıg-lar çıgarı eŋirer yuŋ eŋirer kentir eŋirer böz bertetip kars tokıyur* "pek çok sayıda insan çıkrık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor, onlar pamuklu bezin argacına vurarak sağlamlaştırıyor ve yünlü kumaş dokuyorlar" (*İKP*, 2); *böz kapçukta urup* "pamuk torbada döverek" (*Heilk I*, 99). Sözcük, Uygur sivil belgelerinde geçer:

> *(1) tavışgan yıl bir ygrminç ay //////(.)// (..)///maŋa (2) ozmışka tükel-ke yuŋlaklık* ***böz*** *kergek bolup.* "Tavşan yılı 11. ay[ın] //////(.)// (..)/// bana Ozmış'a Tükel'e kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*USp*, 108; *SUK*, Sa06; TugDok, II, p02).
>
> *(1) ud yıl bir ygrminç ay ygrmike biziŋe (2) oşmış togrılka yuŋlaklık* ***böz*** *kergek bolup.* "İnek yılı on birinci ay[ın] yirmisinde bize Osmış'a Toğrıl'a kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*USp*, 107; *SUK*, Sa07; TugDok, II, P03).
>
> *(1) küskü yıl bir ygrminç ay altı yaŋı-ka biz tolu ky-a (2) mısır ulug inç kya-mısır başlap onluklar-ka on öŋdün inde* ***böz*** *kergek bolup.* "Fare yıl[ı] on birinci ayın altıncı gününde biz Tolu, Kya Mısır, Ulug İnç, Kya, Mısır başta olmak üzere onluqlara (on aileden oluşan bir birlik) on doğudan pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*SUK*, WP09; TugDok, II, P04).
>
> *(1) takıgu yıl aram ay aldı yaŋı-ka maŋa sada-ka yuŋlak-lık (2)* ***böz*** *kergek bolup.* "Tavuk yılı Aram ayı[nın] altıncı gününde bana Sada'ya kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*USp*, 12; *SUK*, WP10; TugDok, II P05).
>
> *(1)////////////////////// ç ay biş yaŋık-a maŋa (2)//////// tumıçı ikegü yuŋlak-lık* ***böz*** *(3)/////////////// mısırdın biş* ***böz*** *alıp.* "////////////////////// ç ay beş[inci] gününde

bana //////// Tumıçı ikimize kullanmak için pamuklu kumaş /////////////// Mısır'da beş pamuklu kumaş alıp" (*SUK*, Sa14).

(1)////////////////////mi-ke maŋa bg tmür-ke yuŋlak-lık böz kergek bolup "////////////////////// mi'ye bana bey Temür'e kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*SUK*, WP16).

(1) ıt yıl onunç ay on yaŋıka /// elik kay-a (2)açı-ka yuŋlak-lık ***böz*** *kergek bolup.* "Köpek yılı onuncu ay[ın] on[uncu günü] /// Elik Kaya Açı'ya kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*SUK*, Sa23; *USp*, 110; TugDok, II, P08).

(1) küskü yıl ///// ay ////////// (2)-ka maŋa ////////////////// (3) ***böz*** *krgek bolup* "Fare yıl[ının] ///// ay ////////// -'a bana ////////////////// pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*USp*, 56; *SUK*, WP25; TugDok, II, P09).

(1) toŋuz yıl ikinti ay üç yŋı-ka (2) maŋa kukdmunı tmunı-ka yuŋlak-lık ***böz*** *kergek bolup.* "Domuz yıl[ının] ikinci ay[ın] üçüncü gününde bana Kukdmunı Tmunı'ya kullanmak için pamuklu kumaş gerek olduğu için" (*SUK*, Sa27).

(1) biçin yıl çahşapuḍ ay iki yaŋı-(2)-ka maŋa tedmilig kar-a buk-a (3) ikegü-ke karçlık kerek bolup (4)kuḍlug adlıg katun kişi-ni sadıp (5) kudlug temür-tin yüz elig ***kalın böz*** *(6) aldımız.* "Maymun yıl[ının] Çahşaput ay[ının] iki[nci] gününde bana Tedmilig ve Kara Buka ikimize harçlık gerek olup Kutluk adlı kadın kişiyi satıp Kutluk Temür'den yüz elli kalın pamuklu bez aldık" (*USp*, 16; *SUK*, Sa28; TugDok, II, P012).

(1)/// yıl aram ay bir yŋık-a-ka maŋa///// (2)// yuŋlak-lık ***böz*** *kergk bolup bedrüz-tin (3) elig /// bag-lık küŋüm-ni bedrüz-ke elig iki baglık* ***böz****ke torgu tomludu sadtım.* "/// yıl[ının] Aram ay[ının] bir[inci] gününde bana ///// // kullanmak için pamuklu kumaş gerek olup Bedrüz'den elli /// bağ küngümü? Bedrüz'e elli iki bağ pamuklu kumaşa doğrudan sattım" (*SUK*, WP029; TugDok, II, P011).

(1) yırn [=yılan] yıl altınç ay sekiz yaŋı-ka men kutlug (2)ygen toŋa-tan yüz kanpu algu erti bir XW////(3) Elig kanpuka koço(?)-takı //// kısnak-ka // (4) sayu iki yogun ***böz*** *kirür.* "Yılan yıl[ının] altıncı ay[ının] sekiz[inci] gününde ben Kutluk Ygen Tonga'dan yüz kuanbu alacağım vardı. Bir XW//// elli quanbu Koço-daki //// depo-da// her iki yoğun böz girer" (*SUK*, Lo04).

ud yıl ikinti ay bir yaŋıka maŋa (2) büdüs tutuŋ-ka napçikda kidiz krgek (3) bolup arslan sıŋkur ogul-ta bir kidiz altı(4) ***böz****-ke altım birle barmış arkış yanmış-ta (5)altı* ***böz*** *birip ıdurmen arkış-tın ıdmasar- (6) men birer ay bier* ***böz*** *asıg birle köni birürmen (7) kaç ay tutsar bu ok yaŋça asıgı birle (8) köni birürmen* ***böz*** *birginçe yok bar bolsar (9)evtki-ler köni birzün.* "Sığır yıl[ının] ikinci ay[ının] bir[inci] gününde bana Büdüs Tutuŋ'a Napçik'de keçe lazım olup Arslan Sungur Oğul'dan bir keçe[yi] altı pamuklu kumaşa aldım. Beraber varmış (olduğundan) kervan[ın] dönüşünde altı pamuklu kumaş verip göndereceğim. Kervandan göndermezsem birer ay birer pamuklu kumaşı faizi ile doğrudan veririm, [faizi] kaç ay tutarsa bu şekilde faizi ile doğru [bir şekilde] veririm. Pamuklu kumaşı verinceye kadar ölürsem evdekiler doğru [bir şekilde] versin" (*USp*, 63; *SUK*, Lo06; JW-Li, 3.20; Sayit-Yüsüp, 53; TugDok, 3a-18).

(1)////////////////////// yaŋıka maŋa çıvkuy (2)///////// ***böz*** *kergek bolup…* "////////////////////// gününde bana Çıvkuy (2) ///////// pamuklu kumaş gerek olduğu için…" (*SUK*, Lo11).

DİZİN

A

açıg 134
alāçu 125
altunluk 258, 278
arış 260
arkāg 260
artun 232
aş 162, 167
aşlık 134, 165
atlık 135
ayak 166, 188
azuk 162, 169

B

balık 79, 85
balık ayguçı 96
balık begi 98
barcın 279
batıglık 136
begni 162, 227
bendeŋ 122, 145
bıçak/biçek 174
bilek batu/bilek sata 321
bintadu/mıntatū 280
bitmül 220
bodug 262
bog 310
bor 162, 228
börk 238, 299
böz 254, 271
bulaŋ 136
burçak 163, 220
burnaç 201

Ç

çaçan/çan 190
çanak 166, 183
çaruk/çruk 301
çekrek 300
çıgrī 261
çikīn 280
çomurmış 177
çöke/çöki 166, 192
çubukan 224
çug 310
çüşüm 225

D

daruga/taruga 99
didim 249, 322

E

egdü 178
ėŋlik/eŋlik 324
ergü 126
erük 163, 223
eşük 151
et 161, 214
etük 302
ev/ev bark 126

İ

içgerü 79, 102
içgü 162, 170
idiş 202
işgirti 281
işiç/ėşiç/eşiç 181

K

kabak 163, 221
kaça/kāçā 184
kadıŋ 193
kadız 233
kāgūn 163, 225
kalbır 178
kalık 103
kap 185
kapan 166, 194
kapıg/kapu 105
kars 259, 276
karşı 79, 104
kaş 316

kaşuk 166, 195
kay I 83, 106
kay II 303
kedgü 265
kedim 265
kėdin 83, 89
kendük 203
kent 88
keŋzi 282
keregü 128
kerem 138
keten 275
keviz 120, 145
kına 325
kıznak/kaznak 137
kidiz/kiyiz 146
kirlik 124, 152
kiş 297
kogış 295
komsoluk/kömsölük 138
kovga 204
köküzlük 304
köküzmek 304
kön 295
könek 166, 205
köprüg 107
körge 166, 197
közüŋü 325
kubık 317
kuliŋ 283
kupiŋ 166, 206
kur 245, 313
kurut 216
küdenlik 139
kükü 242, 305
küntegü 322
küp 207
kürk 298
kürküm 233
küzeç 187

L

la'l 317
lan 108
laty/latay 312
lewki/livki 262
liv 170

M

manistan 79, 109
min 218
mir 235
monçuk 323
murç/mırç 221
mün 171

O

ocak/ocok 182
opu 327
ordu 79
orpak/oprak 306

Ö

örmek 307
örtüg/örtgüg 147
ötmek 172

P

paḍır/patır 198

S

saç 183
sagrı 259, 296
sag yag 215
samsı 283
sanaç/snaç 209
sata 318
satun 163, 222
seŋrem 79, 112
siliŋ 284
sin 199
sirke 233
sōgun 222
sokgu 179
sorma 162, 230
sugıngu/sukıngu 140
sunçuk I 153
sunçuk II 200
suvluk 211
suvsuş 231
suzāk 91
süçüg 162, 231
sürtünç 180
süt 217
süzgü 180

Ş

şaş 318
şeker 234
şırak/çirāg 148
şire 148
şişir 319
şükün 210

T

tagār 211
talkan 219
tam 82, 113
taŋ 141
tarak/targak 327
tavar 285
teŋrilik 81, 114
tepsi 166, 200
teri 296
tiŋçan 149
tolkuk/tolkak 212
ton 266
tonangu 268
torku 289
töşek 123, 153
tsaŋ/saŋ 142
turma 163, 223
turug 129
tuz 234

U

uluş 92
un 219
uyuk 308

Ü

ületü/iletü 313
üm 308
üzüm 163, 226

V

vrhar/vırhar 115

Y

yag 162, 215
yakalıg 258, 314
yakrı 162, 216
yalma 309
yarık 309
yastuk 123, 155
yaylık 143
yėmiş/yemiş/yimiş 173
yėnçü/yinçü 320
yeŋ agızlık 258, 315
yogurt 217
yula 149
yumurka/yumurd̲ka 235
yurt 130

Z

züŋküm 294